

Fâtîmî Emperyalizmi ve Propagandası

Fâtîmid Imperialism and Their Propaganda

Marius CANARD

Çeviren

Furkan ERBAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi,
İslam Tarihi Anabilim Dalı
Iğdır, Türkiye

Assistan Professor, Iğdır University
Faculty of Theology
History of Islam
Iğdır, Türkiye

furkan.eras@igdir.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-2021-6445>

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type

Çeviri Makale Translated Article

Bu metin, Marius Canard tarafından *Institut d'Etudes Orientales* 1 (1947) tarihli dergide "L'impérialisme Des Fatimides Et Leur Propagande" adıyla yayımlanan makalenin çevirisidir. Makalenin orijinalinde bulunmayan öz/abstract bölümü ve kaynakça tarafımızca eklenmiştir.

Geliş Tarihi Date Received

12 Mayıs 2025 12 May 2025

Kabul Tarihi Date Accepted

13 Haziran 2025 13 June 2025

Yayın Tarihi Date Published

30 Haziran 2025 30 June 2025

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Telif Hakkı & Lisans Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır.

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.

Atıf/Citation

Canard, Marius. "Fâtîmî Emperyalizmi ve Propagandası". Çev. Furkan Erbaş. *Turkish Journal of Shiite Studies* 7/1 (Haziran 2025): 72-107.

Abstract

The Fāṭimid State, which was founded in 297 (909) in Ifrīqiyya in the west of the Maghrib, became an imperial power by conquering the whole of the Maghrib, Sicily, Egypt and Syria with the effect of its expansionist policy in a short time. In addition, the Fāṭimids, who ensured that the khutbas in Hijāz were read in their name, broke the influence of the Sunnī Abbāsids and succeeded in becoming the most influential figure in the Islamic world at the end of the IV/Xth century. The success achieved by the dynasty was not only consolidated politically and militarily; on the contrary, thanks to the intensive propaganda carried out through the dā'īs, the state was able to gather supporters even in the Sindh and Hindu geographies far beyond its borders, thus ensuring the spread of the Ismā'īlī sect. The Fāṭimids endeavoured to establish superiority over their contemporaries, the Umayyads of Andalusia, the Abbāsids and the Byzantine Empire, thanks to their imperial state understanding and active propaganda. In this sense, the Fāṭimid propaganda was successful to the extent that it served political and military expansion. With the state's patronage of poets and travellers, who worked as media organs and thus served mass communication, Fāṭimid propaganda was considered as a part of the service for Fāṭimid imperialism. This study, which is handled by the French Orientalist Marius Canard, tries to reveal the underlying effects of the success of the Fāṭimids, who belonged to the Shiīte-Ismā'ilīte sect, which left its mark on the IVth (Xth) century of the Islamic era, from the point of view of "propaganda". Considering that the political and military aspects of the history of the Fāṭimid State are mostly studied in our country, it is thought that this study will fill an important gap with its translation into our language.

Keywords: Islamic History, Ismā'ilism, Fāṭimids, Imperialism, Propaganda.

Öz

Mağrib'in batısında bulunan İfrîkiye'de 297 (909) yılında kurulan Fâtımî Devleti, kısa süre içerisinde yayılcı politikasının etkisiyle Mağrib'in tamamını, Sicilya'yı, Mısır ve Suriye'yi ele geçirerek emperyal bir güce dönüşmüştür. Ayrıca Hicaz'da hutbelerin kendi adlarına okunmasını sağlayan Fâtımîler, Sünnî Abbâsîlerin etkisini kırarak hicrî IV. (milâdî X.) yy'ın sonlarında İslâm dünyasında en etkili figür olmayı başarmışlardır. Hânedanlığın ulaştığı başarı, sadece siyasî ve askerî açıdan tahkim edilmemiş, bilakis dâîler vasıtasıyla gerçekleştirilen yoğun propaganda sayesinde devlet, sınırlarının çok ötesinde bulunan Sind ve Hind coğrafyalarında dahi taraftar toplayabilmiş, böylece İsmâîlî mezhebinin yayılmasını sağlayabilmiştir. Fâtımîler emperyal devlet anlayışı ve aktif propagandalarıyla muasırları olan Endülüs Emevîleri, Abbâsîler ve Bizans İmparatorluğuna karşı üstünlük kurma çabası içerisinde olmuşlardır. Bu anlamda Fâtımî propagandası, siyasî ve askerî açıdan genişlemeye hizmet ettiği ölçüde başarılı olmuştur. O dönemde basın-yayın organı gibi çalışan ve böylece kitlesel iletişime

hizmet eden şair ve seyyahların devlet tarafından himâye edilmesiyle Fâtîmî propagandası, Fâtîmî emperyalizmine yönelik hizmetin bir parçası olarak telakki edilmiştir. Fransız Şarkiyatçı Marius Canard tarafından ele alınan bu çalışma, 4./10. yüzyıla damgasını vuran Şîî-İsmâîlî mezhebine mensup Fâtîmîlerin bu başarısının altında yatan etkilerini “propaganda” nazarıyla ortaya koymaya çalışmaktadır. Ülkemizde Fâtîmî Devleti tarihinin daha çok siyasî ve askerî yönlerinin çalışıldığı akla geldiğinde ilgili çalışmanın dilimize kavuşturulmasıyla önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, İsmâîlîlik, Fâtîmîler, Emperyalizm, Propaganda

Giriş

Fâtîmî macerasının başarısında mucizevî bir durum var. Mehdî'nin Ağlebîler'in yerine Kuzey Afrika'ya yerleşmesindeki kolaylık ve ciddi bir saldırıya uğramasından sonra Mısır'da bulunan İhşîdîler'in çöküş hızı pek dikkat çekicidir. Zira bunlar, özellikle Mısır'da sağlam bir şekilde kurulmuş gibi görünen hânedanlıklardı. Mu'izz-Lidînillâh'ın hırsını taçlandıran başarının sadece Fâtîmî ordularının askeri üstünlüğüyle değil, aynı zamanda taraftarı olan azınlığın kör bağlılığı, ayrıca farklı ve daha çok sayıda unsur üzerinde etkili olan ve uygun bir iklim yaratan siyasî propaganda eylemiyle de açıklanması gerektiği kesindir.¹ Tarihsel anlatımların ortaya koyduğu ya da Fâtîmîlerin iki destekçisi olan coğrafyacı İbn Havkal ve şair İbn Hânî'den toplanabilen bilgilerin ortaya koyduğu bu propagandayı bazı yönleriyle incelemeyi hedeflemekteyiz.²

¹ Wiet'in *L'Égypte arabe* (Mısır ulusunun tarihi, c. IV) adlı eserindeki “İlk Fâtîmîler” başlığını taşıyan bölüme bakınız. Burada bahsedilen tarihsel olaylar için ayrıca bk. Wüstenfeld, *Gesch. der Fat. Chalifen*; O'Leary, *A short history of the Fat. Khalifate*; Hasan İbrahim Hasan, *Al-Fâtîmiyyûn fi Mişr* adlı eserlere de atıfta bulunuyoruz.

² Endülüslü şair İbn Hânî, 362/973 yılında ölmüştür ve Fâtîmî halifesi Mu'izz'in resmî şairidir. Fâtîmîler'de şairlerin gazetecilik ve propaganda işlevi açısından önemi büyüktür. İbn Hânî hakkında aynı zamanda Brockelmann'ın “*Über den schiitischen Dichter Ibn Hani*” başlıklı makalesine bakınız, ZDMG, XXIV, 1870, s. 481-494. İbn Hânî, şiirlerinde (Dr. Zâhid el-'Atî tarafından yapılan 1359 H. tarihli baskıya göre) Mu'izz'in başarılarını övmektedir. Şiirler numaralandırılmıştır: XLI, beyit 770 ve s. 578. Mu'izz'in başarılarının şöhreti Bağdat'a kadar ulaşmıştır. Mağrib ve Mısır'a seyahat eden doğulu coğrafyacı İbn Havkal da bu başarıdan söz eder. Belki de Dozy'nin dediği gibi Fâtîmîlerin hizmetinde bir ajan olmasa da, yine de onların taraftarlarından biriydi. Her ikisi de Fâtîmî halifelerin çevresinde muhalifleri hakkında beslenen düşünce ve duyguları dile getiren Fâtîmî yanlısı propagandacılar olarak kabul edilebilir.

Tamamen doktriner olan Karmatî-İsmâîlî propagandasını bir kenara bırakacak olursak –ki özel misyonerlerin meselesi olan bu hususun işleyişi çoğu kez tarif edilmiştir-³ Fâtımî propagandası ağırlıklı olarak bizatihi doktrinle ilgilenmeyen bir siyaset gereği hem dışa hem de içe yönelik olmuştur. Dışsal olarak, Fâtımîlerin yerine geçmek istedikleri düşman direniş güçlerini zayıflatmayı ve düşmanın içinde mücadeleye öncülük edecek taraftarlar kazanmayı amaçlamaktadır. İçsel olarak Fâtımîlerin ülkesinde bile kayıtsız veya düşmanca kalmış grupları ikna etmeyi ve kazanmayı, taraftarların şevkini yükseltmeyi ve halifenin egemenliğini sağlam bir şekilde tesis etmeyi amaçlar; hükümdarın gücü hakkında yüksek bir fikir vermeye çalışır, hırslarının meşru olduğu ve Tanrı'nın iradesiyle düşmanlarına karşı zafer kazanmaya ve toprakları üzerinde hüküm sürmeye çağrıldığı inancını korur.⁴ Bu fikirler ayrıca düşmanlara da aşılacak istenir.

1. Siyasî Propagandanın Genel Temaları/Konuları

Karmatî-İsmâîlî hareketini kendi çıkarları için sömüren ve tekelleştiren Fâtımîler,⁵ Abbâsî ve Endülüs Emevî hilâfetlerine karşı muhalif konumda oldular. Bu doğrultuda tüm İslâm dünyasında ve devamında tüm evrende hâkimiyetlerini kurmak için her ikisini de yok etmeyi planladılar.

³ De Sacy, De Goeje. Ayrıca bk. Ivanow, *A Creed of the Fatimids*, 1936. Bu sonuncusu (s. 3 ve 5), bu propagandanın ne kadar esnek ve yumuşak olduğunu, ülkelere ve koşullara nasıl uyum sağladığını belirtir. Ayrıca bk. Ben Cheneb, *Classes des Savants de l'Ifrîqiya*, s. 288-304. Sünnî hukukçularla dâî unvanı üzerine yapılan doktriner-hukuki tartışma.

⁴ Doğal olarak, Fâtımîler şiddetten ziyade yumuşaklık ve yolsuzluğu da kullanmışlardır. Ben Cheneb'in (s. 312-313) eserinde, çeşitli kişilerin çıkar uğruna fikirlerini değiştirdiği ve Şii-Fâtımî görüşleri benimsediği görülür: Örneğin şair Ebû'l-'Alâ' el-Fezârî, başlangıçta isyancı Ebû Yezîd'in övgüsünü yapmış, ancak Mansûr'un zaferinden sonra onun hizmetine girmiş ve methiyeler yazmıştır. Yani herkes zorla kazanılmamıştır; şiddetle kazanılanlar da vardır: bk. H. H. Abdulwahrâb, *Al-muntakhab al-madrasî min al-adab al-Fâtimî*, Kahire, 2. baskı, 1944, s. 39-40. Makrîzî, *Hişat*, I, 353'te Mu'izz'in Kutâme kabilesini itaate zorlamak için bazen diplomasiden ve tavizden faydalandığını, ancak 'Ubaydullâh'ın ise sıklıkla şiddet kullandığını belirtir. Nitekim Kayrevan'a vardığında, halka kendi inanç sistemini anlatmak üzere bir vaaz toplantısına katılmalarını zorunlu kılmış; muhalefet edenleri hapse atmış, bazılarını ise idam ettirmiştir. (İbn el-Esîr, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 302-3). Ayrıca, 'Ubaydullâh'ın rakiplerine gönderdiği ölüm tehditlerini içeren beyitler için bk. Abdulwahrâb, s. 84.

⁵ Burada Karmatîler ile İsmâîlîler arasında ayırım yapmayacağız; ancak Ivanow'un (*El, Supplement, "Isma'iliyya"* maddesi) belirttiği gibi, bu iki hareket karıştırılmamalıdır.

Doğu Emevîleri, iktidara geldiklerinde kişisel veya ailevî bir hırsla hareket etmişlerdi ve İslâm ile özdeşleşmiş Arap milliyetçiliği duygusunu sömürmüşlerdi. Abbâsîler ise İran millî duyarlılığını, Emevî karşıtlığını ve meşruiyetçi Şiîliği birleştiren bir fikir akımından yararlanmışlardı. Fâtîmîler de belirli bir yol göstericiye sahip oldular: Karmatîlik ve İsmâîlîliğin ilkesine, yani evrensel hâkimiyete sahip, dünyanın - ki her bir devirde her zaman bir imama ihtiyaç var- zamansal ve ruhsal şekline yön veren, yukarıdan ilahî bir tayinle imam oldukları kesinliği ilkesi.

Bu samimi inanç ilkesi onlara yerleşik egemenliklere karşı mücadele etmede gerçek bir dinî yükümlülük veriyordu. Üstelik kişisel ya da hânedanlık hırsından çok daha etkili bir şekilde eski fetihlere de ilham vermiş olan bölgesel, ırksal ya da dinî olarak genişleme hırsından hatta Ali evladını yönlendiren meşruiyet duygusundan da daha güçlü bir şekilde onların dinî yükümlülüklerini tahkim ediyordu. Fakat dışsal olarak, gaspçılara karşı meşruiyet iddia etmeleri gerekiyordu ve kendilerini, gerçekte İsmail'in soyundan gelmeseler bile, -altıncı imam Ca'fer es-Sâdık'ın oğlu- İsmail'in soyundan geldiklerini söylemekten çekinmiyorlardı.

Fâtîmîler, emperyalizmlerinin dayandığı ilkeleri ve peşinden gittikleri amaçları hiçbir zaman gizlemediler. Dünyayı fethetmek istediklerini bizzat kendileri ilân ettiler veya destekçilerine ilân ettirdiler. Bahreyn Karmatî lideri Ebû Tâhir el-Cennâbî Fâtîmîlerinkiyle aynı başlatıcı kaynaktan ve aydınlıktan türeyen coşkusu içinde 319/931 yılında Abbâsî halifeliğini yıkacağını düşündüğü ayaklanma için Kûfe'den yola çıkarken, şu şiiri söylüyordu:

“Doğuda ve Batıda, Rumların, Türklerin ve Hazarların başkentlerine kadar dünyanın bütün halklarını elde edeceğim.”⁶

Benzer şekilde, Ubeydullâh el-Mehdî'nin Rakkâde'ye yerleştiği sırada bir şair şu şiiri okuyordu:

“Dünya senin ve ırkındır, nerede olursanız olun sizindir ve her biriniz onun için ebediyen imam olacaksınız.”⁷

İbn Hânî, İslâm imparatorluğunun ve tüm yeryüzünün meşru olarak Mu'izz'e ait olduğunu, Abbâsîlerin ve Emevîlerin hiçbir hak iddia edemeyeceklerini,⁸ Mu'izz'in, “iki

⁶ De Goeje, *Mémoire sur les Carmathes*, s. 122; Abulmağâsin, III, 276; Bîrûnî, *Chronologie*, s. 214.

⁷ İbn İdârî, *Bayan*, II, 108, çevirisi, s. 262. bk. Dozy, *Hist. des Mus. d'Esp.*, II, 325: “Evrensel monarşiyi hedefleyen emelleri nedeniyle Fâtîmîler, tüm Müslüman devletler için tehlikeli hale gelmişti.”

⁸ III, v. 60, 84, p. 64, 66; XI, v. 17, s. 185.

atası Muhammed ve Ali aracılığıyla yeryüzünün varisi” olduğunu sürekli tekrar edecekti.⁹

Gördüğümüz üzere bu tema, İbn Hânî’de mısralarında pekçok kez ifade ettiği üzere, Fâtımîlerin Alioğullarına dayalı soyağacını¹⁰ ve haklarını belirten meşruiyet fikriyle ilintilidir. Aynı şekilde bu husus vaizlerin vaazlarında da gündeme geliyor. Nitekim 358/969 yılında Fustat’ta irad edilen ilk Fâtımî hutbesinde hatip, Mu’izz’e nimetlerinden vermesini isteyerek Allah’a şu şekilde yakarır:

“Tüm insanları onun itaati altında birleştir... O’na dünyanın doğu ve batı topraklarının mülkiyetini ver”!¹¹

Mu’izz’in vefat ettiği gün, 17 Rebûlâhir 365 Cuma günü (24 Aralık 975) vaiz, oğlu Abdullâh Ebû Temîm’e Allah’tan nimetler dileyerek aynı formülü kullanır.¹²

Elbette ki bunların herhangi bir İslâm hükümdarı hakkında serdedilen vaaz ve kasideler gibi olduğu söylenebilir. Bu doğru; ancak başka hânedanlardaki şair veya vaizin ağzındaki bu tarz ifadelerde sadece anlamı az çok boşaltılmış ritüel bir formül veya şiirsel bir abartma söz konusudur.¹³ Oysa Fâtımîlerin ve yakınlarının samimi/içsel düşüncesinde, bunlar derin bir doktriner inanç ve gerçek bir hırsa tekabül eder. Bu kesin inanç dünyanın evriminde döngüsel dönemler olduğu inancıyla, bir imparatorluğun sonu ve yeni bir çağın başlangıcına işaret eden yıldızların kavuşumlarına olan inançla el ele gider. Bu durum, astrolojinin Karmatîler ve Fâtımîler için neden bu kadar yüksek saygı gördüğünü ve aynı şekilde ilerde göreceğimiz gibi, neden siyasi propagandada, yaşlanan ve sonları gelen imparatorluklara atıfta bulunulduğunu açıklar niteliktedir. Fâtımîler, doktrine uygun olarak kendilerini insanüstü bir doğadan görmüşler ve mezhebin takipçileri tarafından da aynı şekilde kabul görmüşlerdir. Menfaate dayalı gerekçelerle Ubeydullah el-Mehdî, bu yolda çok ileri giden bir köle tacirini azarlamıştı. Çünkü bu şahıs, onu Allah’la karıştırarak şöyle söylemişti:

⁹ L’VIII, v. 60, s. 742.

¹⁰ Örnek olarak bk. XXIV, v. 47-53, s. 376; XXII, v. 31-39, s. 310: “Tanrı’nın evi onun için bir mâbed değil midir? (Yani, onun düşmanı: Hârûn)... O, mimarın oğlu değil midir?” XXII, v. 55-60, s. 345. Ayrıca bk. Kremer, s. 490.

¹¹ Makrîzî, *İtti’at al-Hunafa*, 76-78; Hasan İbrahim Hasan, *al-Fâtîmiyyûn fî Mısır*, 120-121; Quatremère, “Du Khalife Fâtîmîte Moëzz, *JA*, 1836, III, 55.

¹² İbn Müyesser, Quatremère’de, a.g.e., III, 203; ayrıca bk. Massé, s. 47.

¹³ Örneğin, Bizans elçiliğinin Emevîler’den Nâsır Abdurrahman tarafından 369 (Hicrî) yılında kabulü sırasında bir şair şöyle dile getirir: “Sen, Doğu ve Batı’daki tüm halklara hükmedeceksin; Konstantiniyye topraklarına ve Babil ülkesine kadar.” bk. Makrîzî, ed. Dozy, s. 241.

“Artık semaya yükselebilirsin! Daha ne kadar yeryüzünde kalmaya ve pazarlarda dolaşmaya devam edeceksin?”¹⁴

Fakat Rakkâde’de Mesîh’in, Âdem’in, Nûh’un, seçilmiş Ahmed’in, İshâk’ın ve Tanrı’nın kendisinde tezâhür ettiğini söylenmesine izin vermişti.¹⁵ Şair açıkçası sadece onun saf İslâm’ın kendisinde somutlaştığını kastetmişti ama bundan başka bir şey de anlaşılabilirdi. Öte yandan Mu’izz, İbn Hânî tarafından mezhebin imamın mahiyeti hakkındaki doktrinine uygun olarak ilahî ışığın bir yansıması şeklinde temsil edilmesine izin veriyordu.

Onu doğaüstü bir varlık olarak gösteren herhangi bir şey, ancak heybetini artırabilir, onu dünyanın mukadder efendisi olarak gösterebilir ve böylece siyasi propagandaya hizmet edebilirdi.¹⁶

Bu noktada İbn Hani şöyle söylüyor:

“Tanrı’nın sırlarını kendisine öğreti ulaşmadan (yani ilahî aydınlanma yoluyla) bilen bir halifenin önünde gözlerini indirirler,

Doğru yolun kendisi, bir ışık gövdesinde, yüce, cisimsiz dünyadan gelen ışınların sağladığı ışık olan,

Tanrı’ya sağlam bir şekilde örülmüş, kırılmaz bir manevi bağ ile bağlı olan.”¹⁷

Başka bir yerde şöyle der:

“Sen ışıksın ve diğer tüm ışıklar karanlıktır.”¹⁸

Ona ışıklı bir ihtişam fikrini çağrıştıran bir dizi sıfat yükler ve üzerine ilahî ışığın parlaklığının döküldüğünü söyler.¹⁹ Mu’izz’i övmeyi, Tanrı’yı övmekle eşdeğer tutar ve bunu bir bağlılık eylemi olarak görür.²⁰ Son olarak, İsmâîlî doktrin uyarınca, -imamın evrensel aklın dünyevî tecessümü, tanrısallığın yaydığı ilk prensip ve bizatihi yaratıcı

¹⁴ İbn İdârî, *Bayan*, II, 190, çevirisi, s. 764. Fâtımîlerin fırsatçılığı üzerine bk. Ben Cheneb, *Classes...*, Giriş, s. 12.

¹⁵ *Bayan*, II, 159, çevirisi, s. 231; ayrıca bk. İbnü’l-Esîr, cilt 941.

¹⁶ Görünüşe göre Mu’izz de, Karmatîlerin yaptığı gibi, bazı sahtekârlıklara başvurmıştı. El-Mahdî’yi anlatan Abulmağâsin’in IV. cildinin 70-71. sayfalarında ez-Zehebî şu rivayeti aktarır: « Mu’izz, Mağriblilere Tanrı tarafından çağrıldığını ve bir süre ortadan kaybolacağını inandırmış. Gerçekte ise bir evde gizlenmiş ya da yer altındaki bir mekâna saklanmıştı. Ancak Mağribliler onun bulutların arasında görüldüğüne inanıyorlardı. Aynı şekilde, Mısırlılara da birkaç günlüğüne göğe Tanrı tarafından alındığını inandırmıştı.»

¹⁷ XLVII, 30–32. beyitler, s. 685.

¹⁸ LIII, 79. beyit, s. 741.

¹⁹ I, 44–46. beyitler, s. 19.

²⁰ XXIII, 46. beyit, s. 362.

olduğu doktrini- Mu'izz, "kendisinin yarattığı dünyanın sebebi"dir.²¹ Devamında ona Sünnîler'in Tanrı'ya atfettikleri nitelikleri atfeder, fakat İsmâîlîler'in evrensel yaratıcı akıl için uyguladıkları şekilde, Tanrı'yı tüm sıfatlardan muaf tutarak.²²

Bütün bunlar Sünnîler'i çileden çıkarıyordu. Yine de az çok cahil ve saf kitleler üzerinde etkili davrandılar, gözlerinde büyüdüler ve imam figürünü tanrılaştırdılar.

Bu propaganda yalnızca Karmatî İsmâîlîliğin evrensel monarşi iddialarına ve mezhebin doktriner ilkeleri ve özel ideolojisine dayanmıyordu. Fakat aynı zamanda Şîîler tarafından uzun süredir çeşitli biçimlerde geliştirilen imamî ve meşruiyetçi düşünceyi ve halifelerin alaya alıp üzerini örttüğü dinin gün ışığına çıkarılması ve hatadan kurtarılması gerektiği duygusunu Abbâsîler ve Emevîler aleyhine olarak kullandı. Son olarak İslâm düşmanı olan Hristiyanlara karşı, kutsal savaşı tekrar gündeme getirmek için sağlam bir irade ve Müslüman dünyasında yankı uyandıracak İslâm'a özgü bir emperyalizm sergiledi. Bu propaganda genç Fâtımî imparatorluğunun üç düşmanına karşı yöntem, beceri ve güçle gerçekleştirildi. Ayrıca bu propaganda, Emevîlere, Abbâsîlere ve Bizanslılara karşı yapılan bu eylemi daha yakından inceleyerek göreceğimiz gibi, hem Fâtımî hükümdarlarının kendileri, hem de genel olarak askerleri, destekçileri ve ajanları tarafından gerçekleştirildi.

2. Emevîler: Endülüs Emevîleri, küçük yerel hânedanları ve isyancıları destekledikleri için Kuzey Afrika'daki Fâtımî hâkimiyetinin yayılmasına engel oldular. 319/931 yılında Septe'nin işgali, Fâtımîlerin Kuzey Afrika'da kaldıkları süre boyunca orada eylemlerini gerçekleştirmelerini sağladı. Kayrevan'ı ele geçiren ünlü isyancı Ebû Yezid ile temas halindeydiler ve hâlâ tam yerleşmemiş genç Fâtımî imparatorluğunu neredeyse bozguna uğratıyorlardı.

²¹ I, 31. beyit, s. 16. Bu, Divan'ın yayıncısına göre, İmâm'ın ruh ve evrenin özü olduğu anlamına gelir. Bu ilişki, ruhun bedene oranı gibidir.

²² Bu konuyla ilgili olarak, *taḥqīq al-asmā'* üzerine Divan'ın yayınevi notuna (s. 57–58, giriş bölümü) bakınız. Yayınevi, Sünnîlerin bu terminoloji tarafından nasıl yanıltıldığına dikkat çeker. İbn Hânî, XXIV. kaside, 1. beyitte şöyle der: "İstersen olur, istemezsen olmaz, çünkü sen belirleyensin; sen *el-Felâk*'sın, yenilmez olan (*al-wahîd al-qahhâr*)." .. (Tanrı'nın sıfatları) Öte yandan, methiyelerde ve övgü şiirlerinde (panegiriklerde) kullanılan abartılı ifadelerle de dikkat etmek gerekir; İbn Hânî bu konuda Mütenebbî'den aşağı kalmaz. Nitekim LIII. kasidenin 84–85. beyitlerinde şöyle der (s. 784): "Eğer deniz sana doğru gelmenin yolunu bulsaydı, sana gelir ve susuzluğunu gidermek için seni içmeye çalışırdı. -Eğer ay, göğün kubbesinden ayrılabilseydi, gelir senin önünde yere kapanırdı." Hasan İbrahim Hasan, 1932 tarihli *Al-Fâtımiyyūn fî Mişr* adlı eserinde (s. 153-154) İbn Hânî'nin Fâtımîler ve halifeleri hakkında yazdığı şiirlerin sadece çıkar amacıyla yazıldığını ileri sürse de, bize göre İbn Hânî gerçekten Fâtımîlerin samimi bir destekçisiydi.

Mu'izz'in generali Cevher (es-Sıkkîlî) ancak 347/958 yılına gelindiğinde büyük ölçüde Emevî etkisi altında olan Mağrib'i zaptedebildi. Emevîler ile Fâtımîler arasındaki rekabetin doruğa ulaştığı dönemde III. Abdurrahmân en-Nâsır'ın tavrı çoğunlukla savunmacıydı. O, Fâtımîlerin Endülüs'ü işgal etmesinden korktu ve kıyıları savunma durumuna geçirdi.

Fâtımîler tarafından Ubeydullâh el-Mehdî'ye 297/910 yılında Rakkâde'ye girmesinden bu yana Mü'minlerin Emiri unvanı verilmesine karşılık, 316/929 yılında III. Abdurrahmân da kendisi için hilâfet unvanını aldı ve böylece Emevî hilâfetini tekrar canlandırdı. Fâtımîler ise Endülüs'ü fethetme planlarını gizlemiyorlardı. Doğrudan düşmanlıklar vardı: Sicilya emiri komutasındaki filo Endülüs'te Almeria'ya baskın yaptı. Endülüs filosu ise 344/953 yılında La Calle yakınlarındaki Marad al-Kharaz limanını ateşe vererek buna karşılık verdi.

Endülüs Emevîleri'ne karşı aktif bir Fâtîmî propagandası yapıldı. Dozy'e göre Şîî ve İsmâîlî propagandası III. yy'ın sonu ve IV. yy'ın başlarından itibaren Endülüs'te kendini hissettirmiştir. Bir Mehdi'nin ortaya çıkması fikri yarımadanın her tarafına yayılmış ve hatta Emevî ailesinin üyelerinden birisini dahi kazanmıştı. Fâtîma'nın soyundan birinin Endülüs'te hüküm sürmeye geleceğini ve oradan Konstantinopolis'i fethedeceğini söyleyen bir rivayet dolaşıyordu. Belki de Mâlikîler'in zulmüne uğrayan ve 319/931 yılında ölen Kurtubalı filozof İbn Meserre İsmâîlî öğretisini benimsemiş olabilirdi.²³

Her halükârda Ubeydullâh el-Mehdî, III. Abdurrahmân'ın içerideki düşmanı olan İbn Hafsûn ile ilişkiler kurdu. Fâtımîlerin Endülüs'ün iç durumu, kaynakları ve gelirleri hakkında bilgi sahibi oldular. İbn Havkal'ın bu ayrıntıyı vurgulayan üslubu, Fâtımîlerin Endülüs'ün fethini düşündüklerini ima eder niteliktedir: "Efendilerimiz (Fâtımîler) - selâm onların üzerine olsun- bu ülkenin tam durumunu, gelirlerini, avantajlarını ve kolaylıklarının neler olduğunu iyi bilirler."²⁴

Öte yandan İbn Havkal'ın Endülüs Emevîleri hakkında söyledikleri, okuyucunun zihninde düşmanı itibarsızlaştırmaya, onu bulunduğu yere layık olmayan biri olarak göstermeye, onun düşüşünün haklı ve kaçınılmaz görünmesini sağlamaya yönelik, taraflı propagandaya dayalı bilgi tipini yansıtır. İbn Havkal'ın, 337/948-49 yılında bulunduğunu söylediği Endülüs'te istihbarat topladığına şüphe yoktur. Ancak o, bu bilgileri daha güçlü ve daha layık olanların eline geçmeye hazır bir ülke durumunda

²³ Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne* (İspanya Müslümanlarının Tarihi), II, s. 125 ve devamı; İbn Meserre hakkında bk. Brockelmann, *Supplement I*, s. 376 ve *El Supplement*, 90 ve devamı.

²⁴ İbn Havkal, s. 109 (1. baskı, s. 74).

olan Emevî İspanya'sı hakkında Fâtımîler çevresinde yayılan ilgi çekici söylentilere uygun olarak çok taraflı bir şekilde kurgulamakta ve yorumlamaktadır.

Ülkenin zenginliğinden, bolluğundan, orada yaşamının kolaylığından ve gelirinin öneminden bahsettikten sonra şunları ekliyor: “Bu yarımada ile ilgili en şaşırtıcı şeylerden biri, sakinlerinin gurur, alçaklık, zeka, cesaret, yiğitlik, şövalye ruhu ve kahramanlıktan yoksunluğuna rağmen hâlâ orada hüküm süren hükümdarın elinde olmasıdır. Oradakiler gerçek askerlerle yüzleşemez ve cesurlarla rekabet edemezler.”

Daha sonra Endülüslüler'in özellikle de Kurtuba'da yaşayanların giyindiği lükse, burjuvazinin zevk aldığı yumuşak ve sade yaşamına dikkat çekerek şöyle söylüyor:²⁵ “İnsanların gösterişli binekler üzerinde olmadan çarşıya gittikleri nadirdir. Aralarında sadece esnaf ve düşük statülü insanlar bir iş sahibi olup yaya olarak giderler.” Emevî ordusu hakkındaki kötü fikri de bir komuta tasarımı ve sistematik bir karalama planının bir parçası, yani dolaylı bir propaganda aracı gibi görünüyor: “Doğru konuşmak gerekirse askerlerinin hiçbir değeri yoktur. Çünkü cesaretlerine ve savaşa alışkanlıklarına rağmen binicilik ve kuralları hakkında hiçbir şey bilmezler. Zira savaşların çoğu hileli olarak yapılır. Ne ben ne de başka biri bu orduda kanlı veya melez bir ata binmiş, üzenkiye takan bir binici gördü. Onları nasıl kullanacaklarını dahi bilmiyorlar. Ayrıca hiçbirinin üzenki taktığını duymadım. Çünkü kendi ifadeleriyle düşerlerse ayaklarının üzenkiye takılacağından korkuyorlar. Atlara ise çıplak biniyorlar.”

III. Abdurrahmân'ın süvarilerinin böyle “çikolata askerler”den oluşması pek olası değildir; ama mesele Fâtımîlerin tebaasını ve Müslüman dünyasının geri kalanını buna inanmasını sağlamaktı. Aynı şekilde İbn Havkal, III. Abdurrahmân ve seleflerinin hiçbir zaman beş binden fazla süvariye sahip olmadıklarını ve krallığın savunmasının sadece sınır bölgelerindeki insanlar tarafından sağlandığını, çünkü Emevîlerin çok az umursadığı tek tehlikeli düşmanın Rumlar olduğunu söylerken, onları görevini yerine getirmeyen ve savaşçı niteliğinden yoksun bir topluluk olarak göstermesiyle aynı karalayıcı tavır hissedilmektedir.²⁶

İbn Hânî'de de Emevîlere karşı aynı küçümsemeyi görmekteyiz. Nitekim şairin onlardan nefret etmek için özel nedenleri vardı: Endülüslüydü ve Endülüs'ün efendileri onun Mu'izz'e gitmesini engellemek istemişlerdi.²⁷ İbn Hânî, Emevîleri Hüseyin'in suikastçıları gibi egemenliği hiçbir hakka dayanmayan gaspçılar olarak göstermekten çok düşmanlarına karşı savaşmaktan ve kendilerini savunmaktan aciz

²⁵ Fâtımîler ise bunun aksine sade (zâhidâne) bir hayatı tercih ediyorlardı. Mu'izz'in Kutâme'ye yönelik tavsiyelerine daha sonra bakınız.

²⁶ Bu bölümün tamamı için bk. İbn Havkal, s. 108–112 (1. baskı: s. 75–76) ve ayrıca bk. Dozy, (adı geçen yer).

²⁷ *Divân*, Giriş, s. 20–21; ayrıca bk. XXXVII. kaside, 47–49. beyitler, s. 518.

aşağılık, korkak varlıklar olarak sunmaya odaklanmıştı. Coğrafyacı İbn Havkal'ın ele geçirdiği iddia edilen belgelere ilave olarak İbn Hânî bunlara abartı ve şiirsel hiciv katmaktadır. Birkaç alıntı, Mu'izz'in propagandacısı tarafından Emevîlerin ne ölçüde suçlanıp aşağılandığını açıkça ortaya koyacaktır:

“Emevîler, Peygamber'in ailesinden olduklarını çok iyi bildikleri için Fâtîmîlere bakmaya dahi cesaret edemiyorlar.”²⁸

“Emevîlerin soyağacını ayrıntılı olarak incelersek, imâmetin kendilerine ait olduğunu hangisi düşünebilir ki?”²⁹

Başka bir yerde, onlara şiddetli bir bedduadan sonra (“Yeryüzünde yetim olmayan Mervanlı bir kadın kaldığı sürece su içen hiçbir kişi suyu tatlı bulamasın!”),³⁰ Kerbela'yı ve Peygamber'in ailesine³¹ yas tutturan zulmü hatırlatıyor ve şöyle ekliyor:

“İntikam peşinde koşmaktan vazgeçilmemiştir ve onun peşinden gidenlerin de uyumamaktadır.”³²

Mu'izz'in taburları Hüseyin'in katlinin intikamını almaya çağırıyor ve Müslümanlar, Fâtîmîlerin Emevî tahtını sarstığını gördüklerine seviniyorlardı.”³³

İbn Hânî, Emevîlerin atası olan Abdüşşems ailesine uzanan laneti ebedileştirdikleri için Fâtîmîleri övüyor³⁴ ve 360/970-71 yılından sonra bestelenen bir şiirde Mu'izz'in Mısır'a gitmeye hazırlandığı bir dönemde Emevîlerin hatırlaması acı verici uzak geçmişteki olayların anısına yakın zamanda cezalandırılmalarına işaret ediyor.³⁵ Aynı şekilde başka bir yerde Endülüs'ü tehdit eden güçlü Fâtîmî filosuna değiniyor.³⁶

İbn Hânî, Emevîlere hatırlaması hoşlarına gitmeyecek uzak geçmişteki olayları hatırlatmak için hiçbir fırsatı kaçırmaz: Mervan b. el-Hakem'in³⁷ Hz. Peygamber tarafından sürgün edilmesi, dolayısıyla “Tarîd” (sürgün edilmiş/kovulmuş) sıfatını

²⁸ XXXVII. kaside, 56. beyit, s. 519.

²⁹ XLI. kaside, 97. beyit, s. 591.

³⁰ XLVII, 128. beyit, s. 683.

³¹ Aynı yerde, 129–130. beyitler, s. 684–685; Hüseyin'in ölümüyle ilgili başka bir göndermeyle birlikte. bk. IX, 46. beyit, s. 169.

³² XLVII, 136. beyit, s. 686.

³³ XXXVII, 57–59. beyitler, s. 519.

³⁴ XLI, 76. beyit, s. 577.

³⁵ XLIII, 75. beyit, s. 608. Bu şiir, Zenâî İbn el-Khassar'ın 360 (Hicrî) yılında esir alınması ve öldürülmesinden sonra yazılmıştır. bk. *Dîvân'*ın girişi, s. 44.

³⁶ XIII, 48. beyit, s. 235.

³⁷ EI, III, s. 354.

alması, Emevîler³⁸ için uygulanan “sürgün edilenlerin oğlu” ifadesinin kullanılması, Bedir’de³⁹ Emevîlerden olanların öldürülmeleri, Ali’nin Muâviye’nin Sıffîn’deki arkadaşı Amr b. el-Âs’a davranışı (Ali tarafından yere atılan ve onun kendisini öldüreceğine inanan Amr’ın bacaklarını kaldırarak avret mahallini açması, Ali’nin hayasından dolayı yüzünü örterek onu terk etmesi ve Amr’ın hayatını Ali’nin hayasına borçlu olması) gibi birçok hatırıya gönderme yapılır.⁴⁰

Her şeyden önce İbn Hânî, Emevîleri fakir bir efendi olarak göstermeye çalışıyordu. Buna göre o, (III. Abdurrahmân) Mu’izz’den korkuyor ve endişe ve hayretle kendisini sorgulayarak, karşısında sürekli görkemli bir tacın belirdiğini düşünüyordu. (Mu’izz karşısında) Yenilgiye uğradığı için yas giysileri, kayıplarının intikamını alamadığından onursuzluk giysileridir.⁴¹ Kalelerini Hıristiyanlara karşı savunmak konusunda güçsüzdür.⁴² Mu’izz’den daha iyi bir konumda olmasına rağmen onlara karşı hiçbir şey yapamaz. Bizans’ın doğu’daki başarılarına kayıtsız kalırken; Mu’izz’e olan nefretinden dolayı onun Rumlara karşı kazandığı zaferlerden ötürü öfkeli.⁴³ 348/959 yılında Fas’ı alıp Emevî valilerini Mağrib’den kovduğunda, Cevher’den eman dilemiştir.⁴⁴

İbn Hânî, Emevîlerin zayıflığı ve savaşa elverişli olmamalarıyla alay etmekten vazgeçmez:

“Bunlar kanlı atlara saldırmaktan hiç anlamazlar ve mızrakların kesiştiği yakın dövüşe dayanamazlar.

Kınlarından hiçbir zaman keskin bir uca sahip bir kılıç çıkarmadılar, ancak ellerinde çelik kalay haline geldi.⁴⁵

Zırhları savaşta hiç kana bulanmaz, fakat savaş alanında âdet gören hizmetçiler gibi bulunurlar.”⁴⁶

Ayrıca farklı bir yerde şöyle diyor:

“Bıçakları kılıç kılıflarından başka bir şey değildir. Hânedanları ise esnek bir bele sahip cilveli bir kadın gibi gevşek bir şekilde sallanır.

³⁸ XIII, 62. beyit, s. 236. Onları “serbest bırakılmış esirler” (*ṭulaqā*) olarak adlandırır; bu, Mekke’nin fethi sırasında Ebû Süfyân b. Harb’in yakalanması ve serbest bırakılmasına bir göndermedir. bk. I, 84. beyit, s. 36 (bu beyitle ilgili notu da görün).

³⁹ XXXVII, 56. beyit, s. 519.

⁴⁰ LIII, 52–53. beyitler, s. 738.

⁴¹ IX, 40–41, 43. beyitler, s. 167–169; ayrıca bk. XI, 34. beyit, s. 194. Ölünün intikamını talep eden ruhunu temsil eden kuş imgesiyle ilgili İslam karşıtı yoruma bakınız.

⁴² LIII, 42. beyit, s. 66.

⁴³ XII, 61–62, 65, 66. beyitler, s. 238–239.

⁴⁴ X, 55. beyit, s. 176.

⁴⁵ İstiaze duası hakkında.

⁴⁶ XXXVII, 50–52. beyitler, s. 517.

Siz (Fâtîmîler) uzun, pırıl pırıl zincir zırhlarla kaplı yürürken, onlar işlemeli paltolarla kaplanırlar.

Onlarla aramızda, sert tahta mızraklar ve kırdıkları flütlerin zayıf kamışları kadar fark var.”⁴⁷

İbn Hânî, Emevîler için asla yeterince aşağılayıcı karşılaştırmalar yapmaktan çekinmez:

“Bu Mervan oğulları, üzerlerine basan ayak tarafından aşağılanmış sandaletlerdir; sen ise (sandaleti tutan ve istediğini yapan) kayışı gibisin.”⁴⁸

Mu‘izz’in Emevîlerden geriye kalanları yok edeceği zamanın yakında geleceğini söyledikten sonra İbn Hânî, bu kalıntıları “tozdan daha aşağılık ve rezil mantarlara” benzetiyor.⁴⁹ Onların Fâtîmîlere karşı olan tüm umutları, “tarağın saçsız bir kafa tarafından hayal kırıklığına uğraması gibi” hayal kırıklığına uğramıştır.⁵⁰

Son olarak skandal durumdaki soyları o kadar alçaktır ki; “şayet onlardan çalınmış olsaydı, elini keserek hırsız cezalandıracak hiçbir şey bulamazlardı.”⁵¹ Onları övmek için çağırılan kasideciler, bu hânedanın inançsızlığının bir sonucu olarak karanlığa gömülür, bu görevi üstlenmek zorunda kaldıkları ve bu işi nasıl yapacaklarını bilemedikleri için yüzleri kızarır.”⁵²

Doğu’dan batı’ya, Abbâsîlerin ortaya çıkışından bu yana Emevîlere karşı uyarılmış bir halka, böyle bir alaycılığın Fâtîmîlerin davasına ne kadar hizmet edebileceğini hayal edebiliyoruz. Elbette, Kremer’in (1828-1889) belirttiği gibi, gerçek oldukça farklıydı. Endülüs Emevîleri, Arap medeniyetinin en parlak dönemlerinden birini sağladı; askerî açıdan ise Septe’yi her zaman işgal ettiklerini ve Fâtîmîleri kendi kıyılarında bile endişelendirebileceklerini gördük.⁵³

⁴⁷ XLVII, 140–142. beyitler, s. 686–687.

⁴⁸ XXVIII, 31. beyit, s. 421. Bu şiir, Fâtîmîlerin valisi Câ’fer b. ‘Alî b. Hâmdûn’a ithaf edilmiştir. “Chir” kayışı, ayak parmaklarının arasından geçerek, tabanı ayağa sabitleyen “zimâm” kayışına bağlanan kayıştır. Bu imgeler Araplara aşinadır. Benzer şekilde, XXVII, 91. beyitte, s. 411, İbn Hânî, Cevher hakkında şöyle der: “Cevher’in sandaletinin kayışı bile, o (rakibinden) daha asil ve daha yüce.”

⁴⁹ XLVII, 138–139. beyitler, s. 686.

⁵⁰ XXVII, 24. beyit, s. 394.

⁵¹ XXVIII, 32. beyit, s. 421.

⁵² XXXVII, 83. beyit, s. 517.

⁵³ Mısır’da Fâtîmîler Emevîlerle hâlâ polemik içindeydiler. Onlardan biri Emevî halifesine hakaret dolu bir mektup gönderdiğinde, Emevî halifesi şu cevabı verdi: “Eğer bize ana tarafından hakaretler savuruyorsan, demek ki bizi tanıyorsun; eğer biz seni tanısaydık sana mukabelede bulunurduk.” (Bu, Fâtîmîlerin tartışmalı soy seceresine yapılan bir göndermedir.) Kaynak: Se‘âlibî, *Yatîma*, Kahire, 1934, I, s. 255.

3. Abbâsîler: Fâtımîlerin gerçekte en zayıf olan ve genç imparatorluğun Mısır'ı alarak en büyük başarıyı elde edeceği ikinci rakibi Abbâsî imparatorluğudur. Ona karşı siyasî propaganda özel bir güçle yürütüldü. Mısır'ın fethine kadar Fâtımîlere karşı düşmanca bir tavır benimsemeyen Karmatîler ile birleşen askerî harekât, birkaç başarısız girişimin ardından propaganda işini yükseltti. Bu propaganda Mısır'da bir dizi gizli ajan, davaya kazandırılan Mısırlılar, fetin öncesi baskınlar sırasında teğmenleri ve diplomatik ilişkiler vesilesiyle Fâtımîlerin bizzat kendileri tarafından icra edildi. Bu propagandanın konuları genel olarak Emevîlere karşı kullanılanlarla aynıdır: Fâtımîlerin kuvvet ve hakkının yüceltilmesi, gasp ile mahkûm edilen düşmanın aşağılanması, onun zayıflığı, ahlâksızlığı yumuşaklığı ve İslâm'ı müdafaasındaki noksanlığı...

(Fâtımî propagandası) Doğuda Suriye ve Irak'taki başarısı inkâr edilemez olan Karmatî propagandası ile birleşti. Bilinmektedir ki Bağdat'ta düşmanlarını Karmatîler'i kayırmakla suçlama durumu yaygındır ve bu suçlama, hem Sünnî vezir Ali b. İsâ'ya (ö. 334/946) hem de ailesi Şîî, üstelik aşırı Şîî olarak tanınan İbnü'l-Furat'a (ö. 312/924) karşı yapılmaktaydı. 318/930-31 yılında Karmatîler'e yönelik operasyonları yöneten Yûsuf b. Ebi's-Sâc (ö. 315/927), kâtiplerinden biri tarafından beklenen imamın Kayrevan'daki Ali evlâdından olduğu ve Karmatî lideri Ebû Tâhir el-Cennâbî'nin bu imamın sağ kolu olduğu öğretisini savunmakla suçlandı. Bu suçlamalardan yanlış olsalar bile Karmatî propagandasının iyi bilindiği ve sonuç alınan bir propaganda olduğu çıkarımı yapılabilir. Nitekim ailesi Şîî sempatizanı olan Halife Muktedir'in ordusunun ana liderlerinden biri olan Abdullâh b. Hamdân'ın (ö. 320/932) Karmatîler tarafından kazanıldığını ve onlar için çalıştığını biliyoruz. O, 315/927-28 yılında Nahr Zubâra köprüsünü yıktırmasıyla, Bağdat'ı Karmatîler'in saldırısına karşı korumaktan çok, ordusunun olası bir saldırıya uğramasını engelledi.⁵⁴ Karmatî elçileri halifenin sarayında tutuklandı.⁵⁵ Güvercinlerin kullanıldığı gizli bir istihbarat teşkilatı, Karmatîler'in Bağdat'ta olup bitenler hakkında hızlı bir şekilde bilgilendirilmesini sağladı.⁵⁶

Mısır'da Fâtımî propagandasında birtakım bilinmeyenler var. Gayrimüslimleri, Yahudileri ve Hristiyanları hedef aldı mı, etkiledi mi? Yakın zamanda Müslüman olmuş bir Yahudi olan İbn Killis'in 357/968 yılında Mısır'dan Kuzey Afrika'ya geçmesi ve Mu'izz'i Mısır'ın fethini üstlenmeye davet etmesi,⁵⁷ daha sonra Mısır'da vezir olarak

⁵⁴ Miskaveyh, I, s. 177; ayrıca bk. De Goeje, *Mémoire sur les Carmathes*, s. 99. Hamdânîler Suriye'ye yerleştiklerinde, Karmatîlerin müttefiki olmuşlardı.

⁵⁵ Misk., I, 122.

⁵⁶ 'Arib, 111.

⁵⁷ Bk. Yahyâ b. Sa'îd, *Patr. Or.*, s. 438-439/728-729; Quatremère, *Vie de Mo'izz*, II, s. 479-480.

oynadığı önemli rol ve Fâtîmîler döneminde Yahudi cemaatinin önemi, Fâtîmîlerin nüfusun bu aktif bölümünü kazanabildiklerine dair ipuçları vermektedir.⁵⁸ Bizans başarılarının ardından İhşîdî iktidarının sonunda Mısır ve Filistin’de çektikleri sıkıntılar göz önüne alındığında, Hristiyanları kazanmak da muhtemelen pek zor olmamıştır. Cevher’in Fustat’a girerken bir damla Hristiyan kanı dökmediğini ve Fâtîmî döneminin, -Halife Hâkim-Biemrillâh dönemi hâriç- Mısır Hristiyanları⁵⁹ için bir refah ve geniş hoşgörü dönemi olduğunu biliyoruz.

Fâtîmîlerin (Mısır’ın ele geçirilmesine yardımcı olması için) her türden hırsı ve hoşnutsuzluğu istismar etmeleri ve tıpkı Karmatîler gibi kitlelerin siyasî, sosyal ve ekonomik düzende daha fazla adalet ve ahlâk için özlemlerini pohpohladıkları bir gerçektir. Bununla birlikte İhşîdîler’in son döneminin ekonomik sıkıntıları da onlara yardımcı olmuştur.

Fâtîmîlerin Mısır’a karşı ilk girişimi 302/914 yılında olmuştur. Bu seferde bazı başarılar elde etmelerine rağmen nihayetinde başarısız olmuşlardır. Beş yıl sonra 307/919 yılında, İskenderiye’yi ardından Feyyûm’u ele geçiren ve Mısır’da iki yıl kalmayı başaran Ubeydullâh’ın oğlu Ebû’l-Kâsım’ın (Kâim-Biemrillâh) önderliğinde yeni bir sefer düzenlendi. Mısır, İhşîdî hânedanının kurucusu olan Muhammed b. Tuğç tarafından daha sıkı bir şekilde kontrol altında tutulduğu sırada Fâtîmîler, Mısır’da sadece dolaylı yollarla askeri faaliyette bulunuyorlardı. Bunu da Muhammed b. Tuğç’un gelişinden önce Mısır’da görev yapmış eski Mağrib askerleri olan Berberî maceracılar aracılığıyla yapmaktaydılar. Muhammed b. Tuğç’a karşı çıkmaya çalıştıktan sonra Fâtîmîleri Mısır’ı fethetmeye çağırdıkları Kuzey Afrika’ya döndüler. Fâtîmî halifesi bizzat atılımda bulunmak istemedi, ancak bu maceracıların girişimini destekledi.⁶⁰

Bu çeşitli girişimlere ilave olarak, valiler için iç zorluklar yaratmayı ve birliklerinden ve tebaalarından taraftar toplamayı amaçlayan propagandalar gerçekleşti. (İskenderiye ve Feyyûm’un) 307/919 yılındaki işgalinden önce Zukâ adlı vali, Fâtîmîlerle iletişim halinde olan belirli sayıda kişiyi hapse atmak ve bazılarının el ve ayaklarını kesmek zorunda kaldı.⁶¹ Belki de daha önce 304/917-18 yılında Fustat katedral camiinin kapılarına Kur’an ile ilgili Mu‘tezile’nin görüşünü, sahabe ile ilgili ise

⁵⁸ Bk. Wiet, *L’Égypte arabe*, s. 118, 184.

⁵⁹ Bk. Quatremère’in *Mu‘izz’in Hayatı* adlı eserinde III. cilt, s. 100–101’de belirtilen olaylar; *İskenderiye Patriklerinin Tarihine* göre; Evetle, Abû Şâlih, *The Churches and Monasteries...* s. 47, 87, 98 vb.; Tritton, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects*, s. 25, 64.

⁶⁰ Bk. İbn Sa‘îd, *ed. Tallqvist*, s. 14 ve Wiet, adı geçen eser, s. 120.

⁶¹ Abulmağâsin, Kahire baskısı, III, s. 186; Makrîzî, *Hiṭat*, I, s. 920; İbnü’l-Esîr, s. 274.

Şîî görüşleri yazmak sûretiyle karışıklık çıkaran ve halkı ve orduyu birbirine karşı kışkırtan da Fâtımîler'di.

Ordunun ayaklanması sonucu söz konusu yazılar silindi. Halktan bir kısmının bu yazıları onayladığı gerçeğini bildiren Kindî'ye göre, önemli oranda bir Sünnî karşıtı grup ya da provokatör ajanlar olmuş olmalıydı.⁶² 307/919 yılında ikinci Fâtımî seferi sırasında vali Tekin, aralarında bir kadı da dahil olmak üzere bir grup Fâtımî propagandacısını hapsedti veya idam etti.⁶³

Ebü'l-Kâsım'ın (Kâim-Biemrillâh) kendisi de Araplar tarafından çok sevilen şiir yoluyla propaganda yaptı. Sûlî'nin (ö. 335/946) aktardığına göre tarihçi Arîb (ö. 369/979-80), Mısırlılar için olduğu kadar Abbâsîlerin ve yandaşlarının şiddetle saldırıya uğradığı Bağdat için de bir şiir bırakmıştır. Bu şiir Abbâsî yardım ordusu komutanı Mûnis'e (ö. 321/933) ulaşmış ve kendisi tarafından Irak'a gönderilmiştir.⁶⁴

"Ey Allah'ın Doğu halkı, hükmünüzü mü kaybettiniz, yoksa anlayış ve fikrî kültür eksikliğinden mi saptırıldınız?

Namazınızı kimle kılıyorsunuz? Haccınızı kimin yönetimi altında tamamlıyorsunuz? Kimin ordusunda kampanya yürütüyorsunuz? Yalan söylemeden cevap verin!

Namazınız, haccınız, seferleriniz, yazık size, şarap içenler ve ahlâksızlığa adanmış adamlar tarafından yönetiliyor,

Hadi! Kılıcın ucu, hasta için en iyi ilaçtır, arandığı vakit gerçeği ortaya çıkarmanın en uygun yoludur.

Gece yarışları için refah dolu bir hayatı değiştirdiğimi ve vazifenin emrettiği şekilde Allah yolunda ayaklandığımı⁶⁵ görmedin mi?

Sabırla acı çektim, çünkü sabır başarı getirir, bazen akli başında adam çok acele ederek hataya düşer ve hiçbir şey elde etmez,

Ta ki Allah dinini yüceltmek istediği güne kadar. O zaman bir muhtesib⁶⁶ olarak onun davası için ayaklandım.

Batıdakiler görevlendirdiği kişiyi asla hayal kırıklığına uğratmayan cömert Rabbine güvenen bir adama çağırdım.

Onlar, hızlı bir şekilde tüm Araplar arasındaki itaatlerini göstererek görkemli bir lidere geldiler.

⁶² Kindî, s. 274; Abulmaḥâsin, III, s. 187; Makrîzî, I, s. 928. Ayrıca bk. Wiet, s. 122.

⁶³ Abulmaḥâsin, III, s. 196.

⁶⁴ Arîb, s. 80-81.

⁶⁵ Bu ifade şüphesiz ki Ebü'l-Kâsım'ın Qâim bi-'amr Allâh, şeklinde tahta çıkarken alacağı lakaba bir göndermedir.

⁶⁶ İyiliği emretme ve kötülüğü yasaklama görevine sahip Müslüman memur.

Tanrı'nın atlılarıyla birlikte sizin toprağınıza doğru yürüdüm ve toz bulutlarının örtüsü altında ölümün yüzü gözüktü.

Onları aslan benzeri savaşçılar tarafından yönetilen soylu atlarla takip ettirdim, diğerleri de ellerindeydi.⁶⁷

Onların toplanma sözü bizim atamızdır (Ali), lider olarak tanıdıkları kişi benim babamdır (Ubeydullâh); onların ne yakından ne de uzaktan benimkinden başka bir sözü yoktur.

Bildiğiniz şey başa geldi, Allah'a hamdolsun. Başarı, zafer ve kazancın okunu tuttum.

İşte ben böyleyim yaşadığım sürece, işte siz de böylesiniz. Alev gibi yanan bir savaştan korkun.”

Bu, birçoğu olduğu gibi Abbâsî karşıtı Şîî propagandanın bir parçasıdır, ancak buna Fâtımî nüansı da eklenmiştir. Genel manası şudur: Liderleriniz, Abbâsîler ve onların subayları, size önderlik etmeye layık olmayan kişilerdir. Bize göre biz fanatik bir ruhla canlanıyoruz ve Allah yolundaki tüm yorgunluklara katlanıyoruz, zaferden eminiz. Bunun Bağdat'taki önemi iyi anlaşıldı, çünkü mahkeme Sûlî'ye aynı kafiye üzere cevap vermesi talimatını verdi. Muhammed b. Tuğç'un iktidarı ele geçirmesine kadar Mısır'da meydana gelen karışıklıklara Fâtımî propagandası kuşkusuz yabancı değildi. İbn Sa'îd'e göre, bir süre Mısır'da gerçek yönetici olan ve İbn Şelağlağ'ı Muhammed b. Tuğç'a karşı destekleyen maliye yöneticisi⁶⁸ Muhammed b. Ali el-Mâzerâî'nin 322/934 yılında tahta çıkan Fâtımî Halifesi Kâim ile yazıştığı ve ordularını çağırdığı şüphesizdir.⁶⁹

Fâtımî topraklarına sığınan ve İhşîdîler'e karşı isyan eden Mağrib birliklerinin İskenderiye seferinde Kâim'e destek verdiğini söylemiştik. Muhammed b. Tuğç'un 324/936 yılında İskenderiye'ye zaferle girmesi üzerine⁷⁰ Fatımîler başka yollara başvurdular. Muhammed b. Tuğç'un bizzat kendisini kazanmaktan ya da en azından çevresindeki bazı adamlarını ayartmaktan umudunu kesmedi. Abbâsî halifesi Râzî-Billâh'ın Muhammed b. Tuğç ile ikili bir oyun oynayıp eski emîrî'l-ümerâ İbn Râik'i (ö. 330/942) Suriye ve Mısır'da ellerini serbest bırakarak Suriye'ye sevk ettiği sıralarda, Kâim ile Muhammed b. Tuğç arasında mektuplaşma gerçekleşti. Bu yazışmalardan kuvvetle muhtemel Bağdat habersiz değildi ve Bağdat Muhammed b. Tuğç'un

⁶⁷ *ta-hâ janab*. 'Abdulwahhâb'ın yayımladığı metinde (*Al-muntaḥab...*, s. 38–39), şu şekilde okunur: *ta-hâ khabab*, yani “koşuşturanlar”.

⁶⁸ İbn Sa'îd, s. 12.

⁶⁹ s. 26.

⁷⁰ Abulmaḥâsin, III, s. 252; Kindî, s. 277; Makrîzî, I, s. 920.

Fâtımîlere yönelik olan davranışlarını gözlem altında tutmaktaydı. Kâim'in Muhammed b. Tuğç'a yazdıkları şu şekildeydi:

"Size sesleniyorum -Tanrı size güç versin!- ekli notu içeren bu mektupta, din ile ilgili olarak sahip olduğum yükümlülüklerin izin vermediği, ancak kazanmaya çalıştığımız ve davanın bir savunucuları olmalarını istediklerimiz için geleneksel olarak izlediğimiz politikaya uygun olan terimlerle hitap ediyorum.

Bu mektubun içeriği tarafımdan herhangi bir kâtibime veya benimle olan belirli rütbeli kişilere iletilmemiştir.

Umarım sağlam bir karar ve doğru bir seçim sizi davet ettiğim şeyi kabul etmeye yönlendirir.

Tanrı, size karşı beslediğim sempati ve şefkat duygularına, elimdeki ve imparatorluğumun içerdiği mal/mülke sizleri de ortak etme isteğime şahittir.

Tekliflerime cevap vermemek için bir bahane aramanız mümkün olmayacak, çünkü sizin iyiliğinizi istemeyen, özveriniz için minnettar olmayan, size verdikleri sözlere ihanet eden ve size verdikleri taahhütleri ihlâl eden, cennete ve ödülünün mükemmelliğine ve güzelliğine inanmayan insanlara sadakat göstererek tüm üzüntünüzü kaybettiniz. Size güzel öğüt verenlerin çizdiği yoldan ayrılmamalısınız, ya da size tercihini söyleyenlerin çıkar gözetmeyen fikirlerini küçümsememelisiniz, değerinizi görmezden gelen ve çabalarınızın meyvelerini kaybetmenize göz yumanları dikkate almamalısınız.

Biliyorum ki uzun süredir onlara (Abbâsîler) itaat etme alışkanlığınızın bir sonucu olarak, onlardan yüz çevirme konusunda isteksizsiniz. Ama siz kendinizde doğru yola tutunacak ve hakikate sınıksız sarılacak gücü bulamazsanız, bana dostluk, güven ve itaat gösterirseniz ve beni kendi ailenizin önderi olarak görürseniz yeterince tatmin olurum. Güveneceğiniz ve karşı karşıya olduğunuz duruma benzer bir durumla ilgilenmek zorunda kalan güveneceğiniz bir önder (olarak ben varım).

Bu davranış tarzını benimsediğiniz zaman, beni size bu kadar lütuf göstermeme ve zorluk çıkarmamaya iten şeyin sadece size iyilikten başka bir şey olmadığını göreceksiniz, çünkü kendinizi adadığınız için güzel bir ödülü hak ediyorsunuz. Allah sizlere her işinizde seçilecek en doğru yolu gösterecektir. O, bize yeter ve vekillerin en hayırlısıdır."⁷¹

Abbâsîlere yönelik imaların yer aldığı bu mektup belli ki çok zekice bir şekilde Muhammed b. Tuğç'un içinde bulunmuş olduğu durumdan fırsat kollamak için hazırlanmıştır. Halife Kâim de bu konuda oldukça fırsatçı gözüküyordu; çünkü bir

⁷¹ İbn Sa'îd, s. 26-27. İki taraf arasında dostane ilişkiler kurulmuştu. İhşîdî, kızını Kâ'im'e, oğlu Mansûr için teklif etti. Kâ'im teklifi kabul etti; ancak İhşîdî'nin zaten onun tâbii olduğunu varsayarak, evlilik hediyesi olarak Mısır hazinesinden alınmak üzere bir miktar para istedi. bk. İbn Sa'îd, s. 27.

sonraki fırsatta onu tamamen Abbâsîlerden ayırmanın ya da onun yerine geçmenin hesabını yapsa bile, Muhammed b. Tuğç'un Bağdat'tan kopmadan kendisiyle bağ kurmasını kabul etmekteydi. Muhammed b. Tuğç bu mektubu sadece yakın arkadaşlarına okudu ve onlardan başka kimse bunu bilmiyordu. Kâim'in elçisine kendisinin ona cevap vereceğini ve kendisinden önce hiçbir Mısır valisinin benimsemediği kadar, ona karşı dostane bir tutum sergileyeceğini bildirdi. Abbâsîlerin bağlılığını reddetmenin eşiğindeydi ve planını uygulamaya çok yaklaştı. Kâim adına dua edilmesini ve Râzî-Billâh'ın adının bir daha anılmamasını emretti. Bu emir, Şîî olan danışmanlarından birinin bu kararın ne kadar talihsiz yansımaları olabileceğini ona hissettirmesine rağmen ancak müdahalesi olmadan gerçekleştirilecekti. Bununla birlikte bir taraftan büyük çoğunluğu Sünnî olan Mısır halkının olası bir tepkisinden çekinilmekte diğer taraftan Muhammed b. Tuğç'un Râzî-Billâh'a karşı tutumunu istismar etmekten geri kalmayan İbn Râik'in bundan yararlanabileceği düşünülmekteydi.

Bu nedenle Kâim'in mektubunun somut bir etkisi olmadı, ancak daha sonrası için hazırlanmış bir dönüm noktasıydı.

Ebû Yezîd'in isyanı ile Kuzey Afrika'daki Fâtîmîleri saran zorluklar Mısır'da propagandanın durmasına neden oldu ve bu propaganda ancak Mu'izz'in 341/953 yılında tahta çıkmasından sonra tekrar aktif hale geldi. Bu tarih ise İhşîdîler'in çöküş zamanıdır. Fâtîmî diplomasisi, 339/951 yılında Karmatîler'den 317/930 yılında çıkarılan Hacerü'l-Esved'i Mekke'ye getirmelerini sağlayarak doğu'da harekete geçmenin yolunu çoktan hazırlamıştı. 348/959-60 yılında Mu'izz, Hicaz'a ustaca müdahale edip iki rakip Ali evlâdı ailesi arasında barışı yeniden tesis ederek Mısır'ın fethinden hemen sonra gerçekleşen Fâtîmî hilâfetinin kutsal şehirler tarafından tanınmasını hazırlamıştır.⁷² Daha sonra bir sloganın icrasını ve hünerli bir propagandanın sonucunu haklı olarak görebildiğimiz, Mısır'ın dış düşmanlarının bir dizi birleşik eylemine tanık oluyoruz: Nübyeliler'in, Bizans donanmasının ve Filistin'deki Karmatîler'in saldırıları, İskenderiye eyaletine Berberî kabilelerinin sızması...⁷³ Kâfûr emirliği döneminde (351-357/962-968) Fâtîmî elçileri Kâfûr'u Fâtîmî egemenliğini tanımaya davet etmek için resmî bir şekilde Mısır'a geldiler. Kâfûr, onları nazikçe karşıladı ama daha fazlası olmadı. Ancak maiyetinde ve birliklerinde birçok kişi taraftar olarak kazanıldı.⁷⁴

⁷² Tarihçiler, tarihte hemfikir değildir. bk. Hasan İbrâhîm, s. 114, dipnot 3.

⁷³ Bk. De Goeje, *Mémoire*, s. 152; Wiet, *L'Égypte arabe*, s. 147-148; Makrîzî, I, s. 329-330.

⁷⁴ Makrîzî, II, s. 67: Görünüşe göre taraf tutmaktan kaçınmıştır. Mısır'daki Alevîlere duyduğu muğlak eğilimler (İbn Sa'îd, s. 47; ayrıca bk. Hasan İbrâhîm, s. 95) bir şey

Kâfûr'un ölümünden sonra⁷⁵ son sefer yaklaştıkça propaganda yoğunlaştı: Yukarıda bahsettiğimiz İbn Killis'in (Mağrib'e) kaçıışı, İhşîdî ordusundan bazı Türkler'in Mu'izz'e yaptığı ve ondan Mısır'ı fethetmek için bir ordu göndermesini isteyen daveti gibi hususlar söz konusudur.⁷⁶ Kutâme kabilesine yönelik iç propaganda bu dönemde Fâtımî propagandasının keyfiyetini ve amaçlarını belirliyor:

Mu'izz'in annesi adına bir köle satma bahanesiyle Mısır'a gönderilen bir Mağribli ajan, bu kölenin bir prenses olan Muhammed b. Tuğç'un kızı tarafından bizzat kendisi gelerek satın alma işlemini yapmak için pazara kendisinin gittiğini söyledi. Bunun üzerine Mu'izz, Kutâme şeyhlerine şöyle der: "Kardeşlerim, Mısır'a saldırmak için acele edin. Onunla aramızda hiçbir engel yoktur. İnsanlar, şehzadelerinin ailesinden bir kadının kendi başına çarşıya gidip şahsî kullanımı için bir köle satın aldığı bu yumuşaklık noktasına ulaştığında, erkeklerinde zayıflık ve kıskançlık eksikliği bulunur. Ayağa kalkın ve onlara karşı harekete geçin!"⁷⁷

Düşmanı kadınsı olarak göstermek, Karmatî ve Fâtımî propagandasının karakteristik bir özelliğidir. Zaten Ebû Sa'îd el-Cennâbî, esiri Abbâs b. Amr el-Ğanevî aracılığıyla Halife Mu'tazîd'a çölün tüm zorluklarına ve yorgunluğuna alışmış Karmatîler'i, Bağdat'ın tatlı yaşamına, soğuk içeceklere ve suni bir şekilde soğutulan dairelere alışmış birliklerle hiçbir zaman yenemeyeceklerini söylettiriyordu.⁷⁸ Benzer şekilde Yûsuf b. Ebi's-Sâc, kendisini suçlayan sekreteri Nirmânî'ye yaptığı iddia edilen Fâtımî itirafında ona, Fâtımîler için hutbeyi okuttuktan sonra Bağdat'a yürüyeceğini ve burada Dicle manzaralı evlere, şarkıcılara, buzlu içeceklere alışmış askerleri bir çırpıda alaşağı edeceğini söylemekteydi.⁷⁹

Mu'izz, sadece zayıflatmakla kalmayıp, ona düşkün olanları itibarsızlaştıran bu yumuşaklığın aksine, taraftarlarına aşlamak istediği katı yaşam ilkelerini zekice bir reklamla halkının gözüne sergilemektedir. Bu minvalde bir kış günü Kutâme şeyhlerini çağırır ve onu resmî rapor ve belgeler arasında, basit bir kaftan içinde Kutâme'nin

kanıtlamaz. Fâtımî birlikleri Vâhâtlara (çöl yerleşimlerine) gönderildiğinde, Kâfûr onları oradan çıkarmak üzere asker göndermiştir (Makrîzî, *a.g.e.*).

⁷⁵ Fâtımî kaynaklara göre, Kâfûr'un ölümü belirleyici bir dönüm noktası olmalıydı. "– Kara taş (yani siyahi Kâfûr) ortadan kaybolduğunda, efendimiz Mu'izz tüm dünyaya hükmedecektir." diye yazmışlardı. Bilgi için bk. Abulmağâsin, IV, s. 72.

⁷⁶ Abulmağâsin, IV, s. 24 ve 30; Yahyâ b. Sa'îd, *Patr. Or.*, s. 312, 114.

⁷⁷ Makrîzî, I, s. 358.

⁷⁸ Tenûhî, *Ferac*, I, s. 110–111; ayrıca bk. De Goeje, *Mémoire*, s. 209.

⁷⁹ Margoliouth'un "khudich" kelimesiyle ifade ettiği anlam budur; bu, Hintçe kökenli bir kelimedir ve Kipling çevirileri sayesinde Fransızcaya yerleşmiştir. Bu kullanıma 20. yüzyılda *Revue Renaissance*, s. 359–360'ta ve Miskaveyh'te İbn Abîl'azîz'in bir ifadesinde rastlanır, I, s. 167. (bk. De Goeje, s. 215; Ebû Tâhir'in 315 yılında söylediği bir beyit aktarılır ve Abbâsî Halifesi Mu'tadîd'ı, elinde şarap, çalgıcı kız ve ud ile tasvir eder).

işleriyle bizzat ilgilenererek çalışırken görürler. Halbuki başka yöneticiler ipek ve kürklerle kaplı, sadece lüksü, zevkleri ve rahat bir hayatı düşünmekteydiler. Bu vesileyle Mu'izz, onlara sade bir hayat tavsiye eden, güçlü, bedensel ve entelektüel güçlerini korumak için heveslerine boyun eğmemeleri ve tek bir kadınla yetinmelerini tavsiye eden konuşmasını yapar. Eğer onun tavsiyelerine uyarlarsa, Allah onlara Batı'yı fethettirdiği gibi Doğu'yu da fethettirecektir.⁸⁰ Görünen o ki, doğal ya da komutalı belirli bir katı ahlâk anlayışı, Batı Fâtîmîlerinin kuralıydı ve İbn Havkal da buna işaret etmekteydi. Mağribliler'in kendilerini yetiştiren yöneticilerine boyun eğdiklerini, kendilerine bakmayıp ihmâl edenlere karşı ise tiksinti duyduklarını belirttikten sonra şunları söyler:

“Onların bölgelerinde açıkça ahlâksızlık yapıldığı, lavta, bandora, timpani vb. çalgılar gibi kınanan dikkat dağıtıcı şeylere düşkün olunduğu, ücretli yas tutanların ve şarkıcıların dinlenildiği ya da birçok yerde görülen tüm iğrenç sefahatlara dalındığı görülmemektedir.”⁸¹

358/969 yılında sefer için Kahire'den yola çıkıldı ve onunla birlikte propaganda aracı olarak, kıtlığın yanı sıra anarşinin de olduğu Mısırlılara yönelik,⁸² tahıl ve diğer erzaklarla yüklü gemiler bulunmaktaydı.

Bu durum Fâtîmîlerin lehinde bir grup oluşturmayı sağlamış ve direnişi neredeyse sıfıra indirmiştir. Fâtîmîlerin gelişinden bir süre önce iktidarı ele geçiren vezir Ca'fer b. el-Furât (ö. 391/1001) muhtemelen onların safına geçmişti. Cevher⁸³ ile müzakereden sorumlu heyeti seçen oydu ve Cevher tarafından bir şekilde denetlense

⁸⁰ Makrîzî, I, s. 352; ayrıca bk. Hasan İbrahim Hasan, s. 102 vd. Mehdî 'Ubaydullâh da benzer bir zühd anlayışına ve eğlence hayatına karşı benzer bir nefret hissine sahipti. Şöyle der: “Bazıları yumuşak bir yatakta dinlenmekten hoşlanır ama benim için yatak ve döşek yerine eyer vardır.” — “Bazıları def ve zil sesinden hoşlanır; ama ben, sadece kızgın savaşın ortasına atılmaktan hoşlanırım.” Bu beyit için bk. 'Abdulwahrâb, s. 36.

⁸¹ İbn Havkal, 2. baskı, s. 90 (1. baskı, s. 70, varyantlı olarak: “...Doğu'da”). Doğu ile Batı karşıtlığı zamanla ortak bir kavrama dönüşmüştür; özellikle Batı Müslümanları arasında, Batı'nın İslâmî ahlâkı daha fazla koruduğu inancı yaygındır. Bk. Goldziher, 'Alî b. Aḥmed al-Mağribî und sein Stellungspflicht des östlichen Islām, ZDMG, 28, s. 293 vd.

⁸² Quatremère tarafından alıntılanan Haydar Râzî adlı bir Fars yazara göre: Arap kaynakları (Abulmaḥâsin, IV, s. 229; Makrîzî, I, s. 379) ayrıca bildirir ki, Mu'izz, halkı etkilemek amacıyla Cevher'e büyük miktarda altını külçe hâlinde vermiş ve bunları gösterişli bir biçimde deve sırtında taşıtmıştır.

⁸³ Bk. Kindî, s. 364; İbn Hallikân, I, s. 148 (Cevher'in biyografisi); İlşîdî birliklerinin kısa süreli direnişinin başarısızlığa uğramasından sonra, İbn el-Furât, üzerinde Mu'izz'in adının yazılı olduğu sancaklar taşıyan adamları şehirde dolaştırdı. bk. Yahyâ b. Sa'îd, 820/122.

de vezir olarak kaldığını biliyoruz.⁸⁴ Ancak Ebü'l-Mehâsin'in aktardığına göre son İhşîdî için bir an naiplik yapan Suriye emiri Hasan b. Ubeydullâh b. Tuğç'un, Mu'izz'in yandaşlarından biri haline geldiği açık bir şekilde gerçeğe aykırıdır.⁸⁵

Cevher'in Fustat sakinlerine emân bahsettiği mektubu hâlâ gerçek bir propaganda abidesidir. Mu'izz'in askerlerinin fatihler olarak gelmediklerini, sadece Mısırlılar'ı kâfirlerin oluşturduğu tehditten kurtarmak, Doğu'nun diğer topraklarını ele geçirdikleri gibi Mısır'ı ele geçirmek isteyenlerin bir saldırısını önlemek, Hac ibadetini yeniden düzenlemek ve hürriyetini sağlamak için onlara karşı cihad etmek, ticarî işlemlerin güvenliğini sağlıklı para ile sağlamak, mirasçıların hazineye el koymasını önlemek, şerî olmayan vergileri kaldırmak, herkesin dinini özgürce yaşamasını sağlamak vs. için geldiklerini vurgulamaktadır.⁸⁶ Mu'izz'in din ve haccın müdafaası ve kutsal savaşın yeniden başlaması için silaha sarıldığı iddiası, 20 Şaban 358 (Temmuz 969) yılında⁸⁷ Cevher'in şehre girmesinden iki gün sonra Fustat eski camii'nde gerçekleşen birinci Fâtımî hutbesinde tekrar edilmiştir.

Mu'izz, Mısır'a varmak için bizzat yola çıkıp İskenderiye'ye vardığında Fustat sakinlerinden oluşan bir heyetin önünde bu propaganda temasını ele alarak onları gözyaşlarına boğacaktır:

“Tek amacım, kutsal savaş ve hukuku yeniden kurmak, hayatımı dindar işlerle sonlandırmak ve Allah'ın elçisi olan atamın emrettiği şeyi yerine getirmek olmuştur.”⁸⁸

Böylece fetih uzun bir süre propaganda ile hazırlandı ve bu da sonunda gereksiz yere kan dökülmesini önledi. Ayrıca İbn Hânî, Mısır'ın Cevher'e boyun eğmekten ötürü hiçbir zarar görmediğini, hiçbir zımmînin kanının dökülmediğini ve Müslümanlara hiçbir yük yüklenmediğini söyleyebilmiştir.⁸⁹ Mu'izz'in ötesindeki Fâtımî propagandayı takip etmeyeceğiz. Artık Abbâsîlerin yerlerinin alındığı ve silindiğini bir kez daha belirtmek adına şunu söylemekle yetinelim: (Mu'izz) 362/973 yılında Mekke'ye, Kâbe'yi örtmek için Abbâsîlerin gönderdiği kumaşın dört kat daha genişini

⁸⁴ Makrîzî, *İtti'at al-Hunafa'*, s. 68; Hasan İbrâhîm, s. 180.

⁸⁵ Abulmaḥâsin, IV, s. 73. Bir parlamenter Mağrib'e, belli sayıda kadı ve ulema ile birlikte gönderildi. Tutuklandı; ancak kadınlar ve ulema serbest bırakıldı: Bu da bir propaganda aracıydı.

⁸⁶ Bu önemli belge bk. Makrîzî, *Hiṭat*, s. 67–70 ve Hüseyin İbrâhîm Hasan, s. 108–109'da yeniden yayımlanmıştır. Ayrıca bk. Quatremère, *Mu'izz'in Hayatı*, II, s. 438.

⁸⁷ Metin için bk. Makrîzî, *Hiṭat*, s. 76–78; Hasan İbrâhîm Hasan'da yeniden yayımlanmıştır, s. 120–121. Ayinlerdeki değişiklikler ve eklemeler yavaş yavaş yapıldı. İlk günlerde bundan söz edilmemekteydi.

⁸⁸ İbn Hallikân, II, s. 134; Abulmaḥâsin, IV, s. 72. Ayrıca bk. Quatremère, *Mu'izz'in Hayatı*, III, s. 92.

⁸⁹ Bağdat'ı da benzer bir teslimiyete hazırlama umuduyla, Cevher'in Mısır'daki yönetimini gören Bağdat halkının, Fustat'ın yerinde olmayı istediğini ekler. İbn Hânî, XXII. kaside, 68, 70, 72. beyitler.

ve daha değerlisini gönderecektir.⁹⁰ Bu da yine başka bir propaganda veya reklam aracıdır.

Şimdi İbn Hânî'nin şiirlerini gözden geçirirsek, aynı propaganda konularını bulmak bizi şaşırtmayacaktır. Ancak Kremer'in doğru tabirini kullanacak olursak, dönemin "hasta adamı" olan Abbâsîler, hutbe ve tarihî belgelere göre çok daha düzgün durumdadır. Şiir sanatının tüm kaynakları, onun (Abbâsî hânedanı) tamir edilemeyecek şekilde kaybolduğunu; imparatorluğun çöküşünün, ailesinin eski gaspının, saraylarda sürdürülen sefahat hayatının ve İslâmî davayı savunmadaki başarısızlığın haklı olarak bir cezalandırılması olduğunu ima etmek için kullanılır. Neyse ki İslâmî dava meşru bir Fâtîmî halifesi tarafından devralındı.⁹¹

Abbâsî hânedanı gayrimeşrudur. İbn Hânî, bilinen bir şey olduğu için bunu göstermekte gecikmez; ancak Fâtîmî hânedanı için şunları tekrar edecektir: Fâtîmî hânedanı bir imâmî hânedanı, hakikatin hânedanı⁹² ve Allah'ın "büyük ağacı"dır.⁹³ Cennetin efendisi ve melekler ona salâvat getirirler.⁹⁴ Onun kökleri Cennette kök salar. Mu'izz Allah'ın insanları ona şükretmeye ve ona itaat etmeye davet ettiği dinin ışını, Peygamber'in oğlu, egemen gücün sahibidir; onun karayı ve denizi kaplayan nuru, karanlıkta kalmış Müslüman dinini yeniden aydınlatacaktır;⁹⁵ Allah'ın evi onun evidir⁹⁶ ve dolayısıyla Abbâsîlerin Fâtîmîlere haklarını geri vermeleri ve onların faziletlerine giden yolu açık tutmaları gerekir.⁹⁷

Fakat Abbâsîlerin değersizliğini daha duyarlı hale getirmek ve onları mısraları duyan herkesin zihninde unutturmak için önce onları ataları üzerinden

⁹⁰ İbn Müeyesser, s. 44, bu "ham-dinyâ" adlı törene dair ayrıntılı bir betimlemeyle birlikte.

⁹¹ Aynı şekilde daha sonra, Fâtîmî halifesi Mustansır'ın Bağdat'ta kısa süreli tanınması sırasında, Türk kumandan Başgarî'nin emriyle, "Defçi Kadın" lakaplı bir Fâtîmî şarkıcı (Kahire'de bir semte adını vermiştir), şu mısraları söyledi: "Ey Abbâsîler! Yol verin! Me'ad'ın soyundan biri yönetimi ele aldı. İktidarınız size yalnızca ödünç verilmişti. O hâlde, ödünç alınan her şey geri verilmelidir." Kaynaklar: Kalkaşandî, *Şubh*, III, s. 350; İbn Müeyesser, s. 10; Abulmağâsin, V, s. 12; Makrîzî, II, s. 128.

⁹² XXXVII. kaside, 40–41. beyitler, s. 514–515.

⁹³ XXIV. kaside, 55. beyit, s. 376.

⁹⁴ XXXVII, 42. beyit, s. 515. Yorumu yapanlara göre burada, Fâtîma'nın cennette Cebrâil'in Peygamber'e yedirdiği bir elma sayesinde yaratıldığına dair bir ima vardır.

⁹⁵ III. kaside, 51–52. beyitler, s. 64.

⁹⁶ XXIII, 66. beyit, s. 346 (sözlükte "Bârim" olarak geçen eski bir kelime).

⁹⁷ XXIV, 56–57. beyitler, s. 376.

küçümseyecektir. Abbâs onun için sadece talîktir (serbest bırakılan esir), çünkü 3. yılda Bedir’de yakalandığında onu sonradan serbest bırakan Hz. Peygamber’e getirilmişti.

“Kur’an’ın ayetleri ve nurlu sûreler, Ali’nin soyundan gelenlerle ilgili mi indirildi yoksa sizin “talîkiniz” hakkında mı?”⁹⁸

İbn Hânî, onu esaret bağları tarafından ısırılmış sadakatsizlik ceketine sarılmış olarak tasvir ediyor.⁹⁹ Benzer şekilde Abbâsîlerin anne tarafından atası olan Abdulmuttalib’in karısı ve Abbâs’ın annesi Nutayla da bir köleydi ve kölelik hali babaları Abbâs’a da bulaşmıştır.¹⁰⁰

Özellikle İbn Hânî’nin propagandasına en fazla malzemeyi sağlayan siyasî eleştiridir. Bunun için o, bazen geçmişe gider ve hânedanlarını utandırabilecek olan Hârûn er-Reşîd ve Allah’a ortak koşan vezirleri Bermekîler’in davranışlarını hatırlatır.¹⁰¹ Ancak eleştirilerin çoğu Abbâsî halifelerinin mevcut yönetimine ve zayıflıklarına yöneliktir.¹⁰² “Onların hiçbir toprağı kalmadı, hükümetten hiçbir şeye sahip değiller.¹⁰³ Bu bir hadımlar hükümetidir;¹⁰⁴ yöneticileri kölelerin köleleri, takipçilerin takipçileri”dir.¹⁰⁵ Asil soylu Araplar aşağılanırken,¹⁰⁶ Mısır’ın onuru tahtının siyah bir kargaya (siyahî hadım Kâfûr) devredilmesiyle kırılmıştır.¹⁰⁷ Irak halkı, vezirlerin cehaleti ve aptallığı arasında otlayan bir sürüdür ve imparatorluk, Türk ve Deylemli askerî liderlerin elinde kaybolmuştur.¹⁰⁸ Halife tamamen güçsüzdür.

“İmparatorluğun yönetimi, bileksiz ve elsiz bir koldan, halife süsleri giydirilmiş bir cesede, şişmiş deriyle kaplanmış et parçalarına dönüştü.”¹⁰⁹

Abbâsîlerin yumuşaklığı, sefahatleri, Bizanslıların başarısına kayıtsızlıkları gibi unsurlar, şairin öfkesini kabartır; onun dizeleri, Bağdat’taki birçok halk gösterisine yankı olur: “Rumlar, Müslümanları mızraklarıyla delip, denizleri ve dağları aşarken; buna karşın uykunun Abbâsîlerin göz kapaklarını kapatması ve bunların, İslâm’a

⁹⁸ XVII, 17. beyit, s. 337.

⁹⁹ XXIV, 54. beyit, s. 376. Ayrıca bk. I, 84. beyit, s. 35; XIII, 62. beyit, s. 238.

¹⁰⁰ XXII, 18–19. beyitler, s. 347–348. Nutayla hakkında bk. İbn Hacer, *Işâba*, II, 771; *Lisân*, XIV, 128 ve Ebû Firas’ın *Dîvânı*, s. 136, 2. beyit; ayrıca *Bibliotheca Arabica*, VIII, s. 326.

¹⁰¹ XXXVII, 41. beyit, s. 515. Buna karşılık, Ebû Firas’ın Abbâsî karşıtı ve Şîî kasidesinde geçmişe, özellikle de Alidlerin şehadetine yapılan vurgu büyük yer tutar (bk. *Bibliotheca Arabica*, VIII, s. 326–329). İbn Hânî ise buna ancak dolaylı olarak değinir. Örneğin XXII, 21. beyitte, s. 338: “Siz, Irak’ta asil kahramanları hapse attınız.”

¹⁰² XXII, 22. beyit, s. 339.

¹⁰³ Aynı yerde, 20. beyit, s. 338.

¹⁰⁴ XXX, 21. beyit, s. 432.

¹⁰⁵ Aynı yerde, 23. beyit, s. 433.

¹⁰⁶ XLVII, 110. beyit, s. 682.

¹⁰⁷ Aynı yerde, 120. beyit, s. 682.

¹⁰⁸ Aynı yerde, 124. beyit, s. 683.

¹⁰⁹ Aynı yerde, 121–122. beyitler, s. 682.

şarkıcılardan ve şarap kadehlerinden başka bir yardım getirmemeleri hayret vericidir.”¹¹⁰

Fakat Hamdâniler’in savunamadığı Antakya, boş yere yardım çağırır; din savunucusuz bırakılmıştır, şehirler birbiri ardına alınmıştır; Rebî’a diyarı ve Irak titrer, Suriye ve Hicaz helâk olmak üzeredir, Mekke ise terk edilmiştir.¹¹¹ Yalnızca Mu’izz, Suriye’de tahtı parçalanırken, din için öfke ve gayretle alevlenmiştir; Avâsımı (Antakya’nın ana şehirlerinden biri olan vilâyet) hatırlayınca endişelere kapılmış; tek başına, Suriye’deki Bizans başarılarının neden olduğu uykusuzluğun kurbanı olmuşken, Peygamber tarafından serbest bırakılan hainin torunları, tıpkı sürgündeki gibi endişesiz uyuyorlar;¹¹² ne biri ne de diğeri, Rumlara ondan daha yakın olmalarına rağmen, onlara karşı bir şey yapmıyorlar; öte yandan onu kıskanıyorlar, imparator üzerindeki başarılarına sevinmiyorlar.¹¹³ Allah’ın orduları yalnız onun yanındadır, düşmanlara karşı öfke doludurlar.”¹¹⁴

Diğer eski hânedanların önünde genç bir hânedan olması ve bu nedenle ona yol vermeleri gerektiği inancı, Fâtîmîler tarafından sevilen bir propaganda malzemesi olmuştur. Fâtîmî emperyalizmi ve onun Abbâsî imparatorluğunun yerine geçme hırsı sadece İbn Hânî’nin şiirlerinde değil, başka yerlerde de kendisini gösterir.

Dünyayı rakibinin yaşlılığına ve iktidarsızlığına ikna etmek, çöküşünü hazırlamak için takdire şayan bir yoldu. İbn Hânî, Mısır’ın fethini kutlamak için Mansûriye’de okuduğu bir şiirinde Abbâsîler aleyhinde şöyle demiştir:

“Artık geçmişten bu kadar sık bahsetmeyin, çünkü o çağ geçti ve bir başkası geldi.”¹¹⁵

Biraz ilerde, Mu’izz’e hitaben şöyle der:

“Vay be! Artık, bu uçsuz bucaksız topraklarda, Abbâsîlerin sadece bir karış toprakları var.

¹¹⁰ III. kaside, 46–47. beyitler, s. 62.

¹¹¹ XXX. kaside, 17, 20, 26, 28, 30, 32. beyitler, s. 432–434. Antakya, Hicrî 366/976 yılında ilk kez kuşatıldı, Hicrî 367/977 yılında tekrar kuşatıldı ve 368/978 yılında fethedildi. (Bk. Honigmann, *Ostgrenze*, s. 94–95). Mısır Seferi’nden önce yazılmış bir şiirde, İbn Hânî Antakya’nın alınışını öngörür; aynı zamanda bu vilayetin teslimiyetini ve Fâtîmî ordularının “din ve İslam’ı Halep’te savunmak üzere ilerleyişini” de dile getirir. bk. V. kaside, 5. beyit, s. 26.

¹¹² XIII. kaside, 61–62. beyitler, s. 238.

¹¹³ XIII. kaside, 65–66. beyitler, s. 239.

¹¹⁴ XI. kaside, 24. beyit, s. 190.

¹¹⁵ XXII, 5. beyit, s. 335. bk. *supra*, s. 160.

Çünkü dünya Muhammed'in ailesine geri dönüyor ve şimdi bakire hânedan gururla elbisesinin eteğini dışarı sarkıtıyor.”¹¹⁶

Bir şair, Rakkâde'ye yerleştiğinde Ubeydullâh'ın önünde şarkı söylüyordu:

“Zaman geçtikçe ve bir imparatorluk yaşlandıkça, temelleri kontrol edilirse toza dönüşür.

Ama sizin imparatorluğunuz ey Mehdî, zamanın kölesi olduğu genç bir imparatorluktur.

Nerede olursanız olun dünya size ve torunlarınıza aittir ve her biriniz onda ebediyen imamsınız.”¹¹⁷

Güçsüz ve yaşlı olan Abbâsî, inanmakta güçlük çektiği olaylar karşısında şaşkına dönmüş olarak temsil edilir:

“Abbâsîler diyor ki; Mısır fethedildi mi? Onlara söyle; O, iş artık tamamdır; Cevher İskenderiye'yi çoktan geçti... Fustat ise ona elçilerini çoktan gönderdi.”¹¹⁸

Abbâsî topraklarının sihirli bir şekilde ele geçirilmesi gibi, şairin mısraları da peşinen galip orduları göstermektedir. Söz konusu mısralar, Mekke'yi korumaya giden,¹¹⁹ Doğu'yu Mısır'dan Halep'e,¹²⁰ Fırat'ta atlarını su içirerek fetheden,¹²¹ Irak'a yürüyen,¹²² Bağdat ve onun banliyösü Kerh'e giren,¹²³ ve eski Sasani imparatorluk yolu olan Horasan yolunu,¹²⁴ önlerinde geniş ve parlak bir yol gibi karşılarına çıkacak şekilde muzaffer orduları tasvir ediyor.

Ama tüm bunlar bir rüyadan ibaret kaldı. Bir yanda Karmatîler'den kopuş, Bizans'ın silahlarının gücü ve belki de doymuş fatihlerin sakinleşmesi, doğu ve kuzeydoğuya doğru Fâtîmî yürüyüşünü durdurdu. İbnü'l-Esir'in 365/975 yılında aktardığı bir rivayete göre Mu'izz, Kahire'deki Bizans elçisine bir sonraki elçiliğinde kendisini Bağdat'ta tahtta bulacağını -ki bu hâlâ bir propagandaydı- söylemişti. Fakat bu rüyanın gerçekleştiğini hiç göremedi.¹²⁵

¹¹⁶ Aynı yerde, 92-93. beyitler, s. 340. Bu ifadenin yalnızca “rakipsiz, benzersiz” anlamına geldiği düşünülmektedir. Ancak büyük olasılıkla bu ifade, hanedanın gençliğine (yeni oluşuna) da bir göndermede bulunmaktadır.

¹¹⁷ İbn İdârî, *Bayan*, II, 188; çeviri: I, s. 262.

¹¹⁸ XXIII, 1-3. beyitler, s. 336.

¹¹⁹ XXX, 36. beyit, s. 436.

¹²⁰ XLII, 47. beyit, s. 602.

¹²¹ XXII, 9. beyit, s. 336.

¹²² XXX, 39. beyit, s. 435.

¹²³ XI, 53. beyit, s. 200.

¹²⁴ XXVII, 76. beyit, s. 408.

¹²⁵ Aynı elçinin önce Mu'izz'i Mehdiye'de gördüğü ve halifenin ona kendisini Kahire'de tekrar göreceğini söylediği rivayet edilir. Acaba belirli bir tarihten itibaren propagandanın yoğunlaştığı bir dönem mi söz konusudur? En azından doktrinel propaganda açısından, İbn an-Nedîm'in *Fihrist* adlı eserinin Kahire baskısında (s. 268) bunu ima ettiği görülmektedir.

4. Bizans: Fâtîmîler, Kuzey Afrika, Sicilya ve Güney İtalya'da Ağlebîler'in yerini devralmışlardı. Bunlar iç çekişmeler nedeniyle oldukça zayıflamış bir Bizans gücüyle karşı karşıya kalmışlardı. Olumlu bir rastlantılar dizisinin sonucu olarak, (İskenderiye'ye göç etmiş olan Endülüs Arapları tarafından Girit'in ele geçirilmesi; Sicilya'da imparatorluğa karşı ayaklanma), hemen hemen tüm Sicilya'nın ve Güney İtalya'nın bir takım önemli noktalarının hâkimi olmuşlardı.¹²⁶ X. yüzyılın ilk bölümü boyunca Bizans, korktuğu Fâtîmîlere haraç ödedi, çünkü onlar Bizans'ın Avrupalı düşmanları Bulgarlarla bile ilişkiler kurmuşlardı.¹²⁷

Fâtîmî İmparatorluğu genç ve büyümekte olduğu sürece, büyük emperyalist amaçlara sahipti ve Bizans'a rağmen genişlemeyi hayal etti.

Bizanslılar, kaybettikleri mevzileri yeniden ele geçirmeye çalışırken, Sicilya, iki imparatorluk arasında, özellikle 353/964 ve 354/965 yıllarında, Rum generali Manuel'in öldürülmesi ve amiral Niketas'ın esir alınması gibi şiddetli düşmanlıklara sahne oldu. Yine de 356/967 yılında Mu'izz ve Nikephoros Phokas, her ikisi de kendilerini çok gerçekçi göstererek, Güney İtalya'yı tehdit eden Alman İmparatoru I. Otto'ya karşı bir anlaşmaya vardılar ve biri Suriye'de, diğeri Mısır'da olmak üzere birbirlerine tam yetki verdiler.¹²⁸

Fâtîmî İmparatorluğunun emperyalist amaçlarına uygun olarak, Bizans İmparatorluğu'na karşı canlı bir propaganda uygulanmaktaydı. Bu propaganda, yalnızca kâfirlere karşı yapılan tüm propagandalar gibi değil, fakat aynı zamanda Emevîler ve Abbâsîlere karşı yönlendirilenlere benzer şekilde yürütülmekteydi. Her şeyden önce içe dönük bir kullanım içindi: Halife tebaasının dinî şevkini ve harp heyecanını yüceltmeyi amaçlamak ve bütün İslâm alemine Fâtîmî halifesini, kâfirlere karşı İslâm davasını destekleyen ve kutsal savaş yapmaya istekli ve yetenekli tek hükümdar olarak tanıtmak. Ancak genel konu Emevî ve Abbâsîlerin kötülenmesine

¹²⁶ Arap akınları genellikle casusluk girişimleriyle başlamıştı. Brehier'in *Byzantion* adlı eserinde, IX. yüzyıl sonlarında geçen bir vakaya bk., cilt I, s. 186.

¹²⁷ Ayrıca bk. *Byzantion*, XI, s. 215.

¹²⁸ Fâtîmîler Mısır'a yerleştikten ve Karmafililer ile müttefiklerine karşı elde edilen zaferle Suriye'ye giriş sağlandıktan sonra, iki imparatorluk (Fâtîmîler ve Abbâsîler) Kuzey Suriye'de temas hâline geldiler. 10. yüzyılın sonunda ve 11. yüzyılın başında bu bölgede uzun süren çatışmalar, zaman zaman ateşkeslerle kesildi. Daha sonra bir antlaşma yapıldı; bu, Sittü'l-Mülk'ün naipliğinde (ve imparatorluğun desteğiyle, 443/1051), Fâtîmî halifesinin, Kuzey Afrika'daki kendi Şîî vassalı aleyhine Abbâsî halifesiyle birlikte hareket etmesini kapsıyordu (Bağdat'tan dönen bir Şîî elçilik Bizanslılar tarafından durdurulmuştu).

Bu iş birliği siyaseti, daha sonra ortak düşman tehdidinin (önce Selçuklular, sonra Haçlılar) etkisiyle daha da güçlenecekti.

benzer şekilde Rumların kötülenmesidir. Gerçeklere uymayan yenilgiler nedeniyle Rum'u sürekli aşağılama ve küçümseme yoluna gidilmiştir. Bu propagandanın nedenlerini İbn Hânî ve İbn Havkal'da buluyoruz.

“Rumlar her zaman mağlup, zayıf, cesaretsiz, Mu‘izz’in askerlerinin korkusuna yenik düşen düşmanlardır.

Her savaşta kralların kralı, kahramanların kahramanı onları korkutur.”¹²⁹

Korkunun getirdiği ölümü göğüslerinde taşırlar, çünkü ölüm korkusu en hızlı ölümdür.”¹³⁰

“Bir elçilik gönderen imparator, korkudan kendini bir kurban olarak sunar ve bu fedakârlığı kabul edersen mutlu olur.”¹³¹

Rumlara karşı kazanılan zafer her zaman kesindir:

“Hasat edildiler, söndürüldüler; bulunduklar yerler çoraklaştı, izleri silindi...”¹³²

Rametta Savaşı'nda (Bizans'ın) uğradığı kayıplar muazzamdı¹³³ ve gerçek bir yıkıma neden oldu. Bu durum İbn Hânî'de Mu‘izz nezdinde en iyi propagandayı yapan küçümseyici ve küstah zafer vurgularını kışkırtmaktadır.

“Rum kralları büyük bir ordunun başında ona karşı Tanrı'ya başvurdular, ancak Tanrı'nın hükmü temyiz edilemez.

Aralarında yenilmemiş bir aslan, zincire vurulmamış hiçbir Katolik yoktu.

Onlara patikaları otlatarak, mızrakların isteklerini yerine getirdin ve bu hizmetkârlar için gerçek bir kıyamet günü oldu...”¹³⁴

Rumlar bu savaşta ne hissettiklerini önceden bilselerdi, hiçbir Patrik annesi, çocuğun doğumunu kutlayamazdı.

Konstantinopolis'in ülkesinde bir kocanın veya oğlunun ölümünden etkilenmeyen hiçbir kâfir kalmadı.”¹³⁵

Zayıftırlar ve herhangi bir zafer umamazlar:

“Barbarlar kesin olarak bilsinler ki sen güçlüyken haç zayıftır.

İsa'dan başkasına tapsınlar, çünkü bundan sonra manastır dininden hiçbir şey beklenemez.”¹³⁶

¹²⁹ XII. kaside, 66. beyit, s. 221.

¹³⁰ XLIV. kaside, 60. beyit, s. 629.

¹³¹ XIII. kaside, 78. beyit, s. 242.

¹³² XXIV. kaside, 34. beyit, s. 372.

¹³³ Hicrî 354/Miladi 965 yılı; bkz. *Byzantion*, XI, s. 457.

¹³⁴ Gerçekte yalnızca bir Domestikos (Bizans komutanı) mevcuttu.

¹³⁵ XII. kaside, 29–31 ve 44–45. beyitler, s. 211–212 ve 218.

¹³⁶ XL. kaside, 69–70. beyitler, s. 552. Bu son beyit, neredeyse kelimesi kelimesine XLIV, 59. beyitte tekrar edilmektedir, s. 627.

Daha önce hiç patrikleri savaşta cesur ve sağlam adamlar olarak tanımış mıydık?¹³⁷

O halde kolu zayıf olan bir zavallı, halifenin gücüne karşı ne umar?”¹³⁸

Onlar Ehl-i Firâr, yani kaçaktırlar:¹³⁹

“(Rametta’da) kalabalıklar halinde filolar toplamışlardı, ancak senin ordunun basit bir öncüsü tarafından yenildiler...

Sırtlarını döndüler ve mızraklarımızda en ufak bir kırılma, kılıçlarımızda en ufak bir gedik görülmedi.”¹⁴⁰

Daha sonra şöyle devam ediyor:

“Hizmetkârın bir milyon filo toplamasına izin verin, her zaman geri çekilen olacak ve birlikleri her zaman bozguna uğrayacak.

Sana bizzat kendisi ordusunun savaşçılarını bir hediye sunar.”¹⁴¹

Bu oyunların neredeyse tüm mısralarını zikretmek gerekir. Bu mısralar, Mu‘izz’in zaferlerini kutlama amacını taşımanın yanı sıra, aynı zamanda Doğu’daki başarılarından ve Doğu Müslümanlarını kendi önlerinde alçak gönüllülükle eğdiren gururlu Bizanslılar’ı da ironinin ağırlığı ve galiplerin hoşgörüsü altında alt etmek amacı gütmekteydi. Şair, barış istediklerinde Rumları tevazulu olarak haraç ödemektense zavallı olarak tasvir etmekten mutluydu.

“İmparatorlardan gelen mektuplar sana gizlice gelirdi, ki bunlar bir boyun eğme işaretiydi, ondan sana alçakgönüllü bir saygı işareti olan sözler gelirdi.

Tercümanlar bunlardaki ifadelerin anlamından habersizken, satırlar arasında dökülen gözyaşları yeterli tanıklardı.

Uzak ülkelerinden ardı ardına gönderilen elçilerin geldiği geceleri unuttu mu?¹⁴²

O, haracı ve teslimiyeti tevazu ile verir.”¹⁴³

Rumlar üzerindeki başarıların bir kısmının borçlu olduğu Fâtîmî deniz gücü, İbn Hânî’nin en sevdiği konudur:

“Denizin üzerinde koşan ve yükselen, suları yüksek sesle yarıp geçen gemiler senindir; uysal rüzgarlarla senin emrinle yol alırlar.”¹⁴⁴

¹³⁷ XL. kaside, 76. beyit, s. 553.

¹³⁸ Aynı yerde, 39. beyit, s. 547.

¹³⁹ Aynı yer, 78. beyit, s. 554.

¹⁴⁰ Aynı yer, 46, 48, 49. beyitler, s. 548–549.

¹⁴¹ Aynı yer, 64–66. beyitler, s. 551. bk. Bu son beyitte ifade edilen fikir üzerine, aynı şiirin 35–36 beyitleri, s. 546.

¹⁴² XIII. kaside, 69–71. beyitler, s. 240.

¹⁴³ Aynı yer, 77. beyit, s. 241.

¹⁴⁴ I. kaside, 67. beyit, s. 28.

Hiçbir şey, üzerinde bayraklar ve sancaklar uçuşan bu gemilerin gelişi kadar Rum kralını korkutamadı.

Üstlerinde, sayısız şimşek saçan kalın ve ağır bir bulut yükselirdi ve gök gürültüsünü duyururdu.

Bu gemiler kabaran dalgaları keser; Onları sanki tüm gücünle, kararlılığıyla ya da ellerinin cömertliğiyle donatılmış sanırsın...

Öfkeyle iç çektiklerinde cehennem ateşinin yakıtı gibi dumansız yanan bir ateş yayarlar.

Onların yanan nefesleri gök gürültüsünün ateşleridir ve inleyen ağızları demirdendir.

Alevleri, halkı Katolik olanlar için yanıyor...¹⁴⁵

Efendinin köleye hükmettiği gibi, denizdeki gemileriniz diğer tüm gemilere hükmeder.”¹⁴⁶

Bundan sonra İbn Hânî'nin bir propagandacının mağlup edilecek rakibi zaten mağlup olarak gösteren doğal eğilimiyle, Roma İmparatorluğu'nun varisi olan Bizans İmparatorluğu'nun zamanını bitmiş olarak kabul etmesi şaşırtıcı olmayacaktır. Nitekim bunu daha önce de Abbâsî İmparatorluğu için de yapmıştı:

“İmparatorluğumuz, Rumların üstün olduğu zamanı çok gerisinde bırakıyor; hatta bu zamanın, tarihte hiç var olmamış bir dönem olduğu izlenimi bile oluşabilir.

Oluşturdukları tüm kesin kararlar, deneyimlerinin onlara önerdiği tüm hileler gibi çökmüştür.

İki bin yıl boyunca, siyah katranlı teknelerin şövalyeleri olarak,¹⁴⁷ denize tamamen hâkim olmuşlardı.

Bugün, küreyi çaprazlayan tüm büyük deniz yollarının izleri kayboldu.

Onlara denizi sorsak, siyah kaplarla toprak renkli mezarları ayırt edemezlerdi.”¹⁴⁸

¹⁴⁵ XIII, v. 35-7, 43-6, s. 233 ve 235. Ayrıca, Qâ'im dönemine ait Fâtımî donanmasının bir tasvirine de bakınız, belki de 322 ya da 323 yılında Ya'kûb adında biri ya da 'Alî b. Ishâq tarafından yönetilen ve Cenova'yı ele geçiren donanmadır. Bu tasvir, Tunuslu şair 'Alî b. Mohammed Iyyâdî tarafından Abdulwahâb, a.g.e., s. 48-9'da ve Tunus'ta çıkan Ath-thurayyâ dergisinin 1941 Ekim IX. cildinde, s. 12 vd.'de yer almaktadır. Gemilerin kürekleri, yelkenleri, dümenleri, burunları, alev atıcı mancınklar gibi ayrıntılı tanımları, bir yandan bu dönemde donanmanın ulaştığı yüksek gelişmişlik düzeyini, diğer yandan ise bu donanmanın yalnızca resmî çevrelerde değil, aynı zamanda Ifrîkiye'nin okumuş çevrelerinde de ne kadar ilgi uyandırdığını gösterir."

¹⁴⁶ Aynı yerde, 88. beyit, s. 243.

¹⁴⁷ Sayının kesinliği açıkça iddia edilmemektedir.

¹⁴⁸ "Çünkü gemileri onların mezarları oldu": XII. kaside, 61-63. beyitler, s. 220-221.

Fâtımî Halifesi “ülkelerini miras alacak kişi”dir¹⁴⁹ ve Rumlar, onların yerine geçmesi gereken kişiyi kendi kitaplarında anlatılan kralı¹⁵⁰ onda tanımışlardır.

Fâtımîlerin Sicilya’daki zaferlerinin Müslüman dünya tarafından sevinçle karşılandığı ve Nikephoros Phokas’ın ordularının Doğu’da ciddi bir tehdit oluşturduğu açıktır. (Fâtımîlerin Sicilya’da kazandığı zaferler) Bizanslıların Halep’teki Hamdânîlere yaşattıkları yenilgilerin intikamıydı.

Bu nedenle İbn Hânî’de bu şehre ve Müslüman dünyasının doğu sınırlarına yönelik birçok göndermeye rastlıyoruz:

“Belki de Katolikler¹⁵¹ Halep’te yağmalanan zenginlikten etkilenmiştir.”¹⁵²

Ve belki de Suriye sınırlarında bir sınır yerinin kaybedilmesinden, ülkenin harap olmasından ve Müslüman kalplerin dağılmasından...

Ancak fırsat her zaman sınır pozisyonları alma fırsatı vermeyecektir.”¹⁵³

İbn Hânî ayrıca Fâtımî İmparatorluğunun Müslüman dünyasına hakim olan karanlığı dağıtacağını ve Hristiyanların mağlup olacağını tahmin ediyor:

“Ermenilerin zaferi için kaldırılan haç, Ermenistan’ı ve bağımlılarını terk etmek zorunda kalacak.”¹⁵⁴

İbn Hânî’ye göre Bizanslıların konuşacak birini bulduklarında sonuçta hep mağlup taraf oldukları açıktır; bu nedenle Doğu’daki başarılarını sadece Müslümanların eksikliğine ve bölünmüşlüğüne borçludurlar: güçleri bir yanılsamadır.

Bu propaganda güdüsü bir Fâtımî sloganı gibi görünüyor. Aslında aynı fikri, İbn Havkal’dan Bizans İmparatorluğu ile ilgili bir bölümde geliştirilmiş buluyoruz.

Fâtımîlerin taraftarı, imparatorluklarında hüküm süren ahlâkî düzenin ve kendilerine tabi olan Kuzey Afrika’nın zenginlik ve refahının övgücüsü olan bu coğrafyacı,¹⁵⁵ Bizans imparatorluğunu Fâtımî imparatorluğunun altında güçlü olarak tasvir ediyor:

¹⁴⁹ XL. kaside, 24. beyit, s. 544.

¹⁵⁰ Aynı yer, 57. beyit, s. 550.

¹⁵¹ Daha önce belirtildiği gibi, bu kelime yazar tarafından dini lider anlamında kullanılmıyor gibi görünüyor. Doğu’da, Nasturî Hristiyanların Bağdat’ta ikamet eden lideri için kullanılır.

¹⁵² Halep 351/962 yılında fethedildi.

¹⁵³ III. kaside, 32–34. beyitler, s. 56–57.

¹⁵⁴ III. kaside, 54. beyit, s. 66. XL. kaside, 59. beyit, s. 550’de, Fâtımî başarılarının Batı’dan Ermenistan’a kadar uzanan etkilerine dair bir ima vardır. İbn Hânî’nin tüm şiirlerinde, onunla Mutenebbî arasında yapılabilecek pek çok benzerlik vardır.

¹⁵⁵ bk. yukarıda, not 81.

“Bizans İmparatorluğu,¹⁵⁶ birçok Müslüman seçkin ve kitap yazarına gerçekte olduğundan çok farklı görünüyor. Aslında istikrarsız bir durumda, gücü önemsiz, geliri vasat, nüfusu mütevazı durumda, serveti kıt, malî durumu kötü ve kaynakları yetersiz durumdadır. Biraz idrak ve bilgiye sahip olanlar, dünyanın farklı bölgeleri, devletler ve onların sakinleri ve bunların gelirleri hakkında kendilerini bilgilendirmeye hevesli olanlar için; Bizans imparatorluğu, Mağrib’in önemine ya da elde ettiği yüksek güç derecesine yaklaşamaz. Ondandır ve hiçbir şekilde onunla kıyaslanamaz. Bahsettiğim Berberî kabileleri, Mağrib bozkırlarında dağılmış, Rum İmparatorluğu’nun eyaletlerinde yaşayanların iki katından daha fazla sayıdaydı ve ben onların güçlerinin, dayanıklılıklarının, cesaretlerinin ve enerjilerinin neler olduğunu söyledim. Mağrib’den gelen bir Berberî ordusu Rum ülkesine girdiğinde, yıkıntı ve yıkım getirip yok eder. Adamlarından az bir kısmının çeşitli bölgelere sızması bile, o yerin tüm kaynaklarını tüketmeye yetti. Böylece Mağribliler (Güney İtalya’da bulunan) Calabria sakinlerinden yıllık birkaç bin dinar haraç aldılar.”¹⁵⁷ Bu haraç, eskiden şimdiki miktarının iki katıydı; ancak Mağrib hükümdarı Ubaydullâh tarafından yarıya indirildi. Bu indirim, Bizans topraklarından Konstantinopolis’e oradan da Mağrib’e yönelen (hânedanlığa mensup) kadınların geçişi sebebiyle yapıldı. Söz konusu kadınların Mısır hükümdarı tarafından alıkonulmasından endişe edildiği için vergi azaltılmıştı. Bu kadınlar daha sonra dönemin imparatorunun kolaylık sağlamasıyla yerlerine ulaştılar.”¹⁵⁸

İbn Havkal, Müslüman (doğu) dünyasının içinde bulunduğu nifak, kargaşa, iç savaş halinin sahayı Rumlara açık bıraktığını, onlara o zamana kadar savunulan İslâm topraklarının kontrolünü ele geçirmelerine izin verdiğini ve bir zamanlar kendilerine yasaklanmış olan umutları yeşerttiğini eklemektedir. Böylelikle o, İbn Hânî’ye katılmış olmaktadır.

Sonuç

Emevîler olsun, Abbâsîler olsun, Rumlar olsun, Fâtımîlerin düşmanlarının topraklarını fethetme gayesiyle bu fetihleri kolaylaştırmak ve emperyalist girişimlerini gerçekleştirmek için propaganda faaliyetine başvurduklarını görüyoruz. Fâtımîlerin fetihlerinin, yalnızca hakkında fikir vermeye çalıştığımız propagandaya

¹⁵⁶ İbn Havkal, 2. baskı, s. 200–201. İlk baskının metni, bazı ayrıntılarda başta biraz farklıdır.

¹⁵⁷ Bu ayrıntı aynı zamanda Sicilya hakkındaki bölümün sonunda da belirtilmiştir, s. 130.

¹⁵⁸ Bizans versiyonu, verginin azaltılması konusunda oldukça farklıdır. bk. *Byzantion*, XI, s. 216–218.

dayalı olmadığı açıktır. Diğer taraftan bunların başarılarının şans ve talihten ibaret olduğu da söylenemez. Ordu, donanma, hükümdarların ve subayların enerjisi için çoğunu gerçekleştirmiştir. Ancak hânedanın şafağındaki başarılarını doğru bir şekilde takdir etmek ve anlamak istiyorsak propaganda ve tanıtım yoluyla hazırlık yapmanın önemini de göz ardı edemeyiz. Ayrıca Fâtîmî siyasetinin, propagandanın oluşturduğu rakiplerine göre çok daha üstün olan bu yadsınamaz uygulamayı kullanma ve ona tüm etkinliğini vermedeki sanatını reddetmek mümkün değildir. Hiç şüphesiz, görülmekten ziyade tahmin edilen, bilgisiyle tüm elverişli koşullardan yararlanmayı bilen mükemmel bir istihbarat servisinin yardımıyla Fâtîmî siyaseti, dış propaganda ve prestij reklamıyla her çevrede (sadece doktriner propagandaya karşı daha duyarlı olanlarda değil) taraftar, yardımcı ve hayran kazanabildi. Ayrıca Fâtîmî siyaseti, dış propagandayla ve itibar kazandırıcı tanıtımlarla sadece doktriner propagandaya daha duyarlı kesimler üzerinde etkili olmamış, her çevrede taraftarlar, yardımcıları ve hayranlar kazanarak, bazı çevrelerde kopuşlar ve soğumalar yaratarak hatta Rumların bile korkusunu ve saygısını uyandırarak başarılı olmuştur.

Nihayet, zemin hazırlandıktan sonra, iç propaganda yoluyla morali yüksek tutulan; Halife Mu'izz gibi becerikli bir yöneticinin idaresi, Mağrib'in mali kaynakları ve Cevher gibi bir komutana verilen sınırsız destek sayesinde maddi imkânları titizlikle korunmuş ve düşmaninkilerden üstün tutulmuş bir gücü, doğru zamanda kullanmayı bildi. Neticede Fâtîmîler, ustaca kullanılan ve koordine edilen çeşitli araçlar sayesinde başarılı oldular.

Ortak çalışmada sadece doktrinin fanatik takipçilerinin değil, aynı zamanda her türlü gönüllü yardımcıların, hayranların, methiyecilerin ve davetçilerin, ilgili ve ilgisizlerin katkısının önemli bir faktör olduğunu söylerken abartmış olmayız. Bu eserde İbn Hânî gibi bir şairin, İbn Havkal gibi bir seyyahın katkısı ve rolü neydi? İbn Hânî, hem Mu'izz'in samimi bir hayranı, hem mezhebin inanmış bir müridi hem de Fâtîmî politikasının adanmış bir taraftarı gibi görünmektedir.

Şiirsel yeteneği, efendisine, Mütenebbi'nin Seyfûddeve'ye yaptığı aynı reklamı yaptırdı. Ancak onun methiyeleri, doktrinel ve siyasî nitelikleri sayesinde doğru şairinkilerden çok daha büyük bir etki alanına sahipti ve çünkü, Fâtîmî halifesinin önemi, Hamdânî emirinin öneminden kıyas kabul etmeyecek derecede büyüktü.

Coğrafyacı İbn Havkal'ın rolünü belirlemek daha zordur. Fâtîmî halifeleriyle onun arasında İbn Hânî'yle Mu'izz arasında olduğu kadar sıkı ilişkiler olduğuna dair elimizde doğrudan bir kanıt yok. Ancak seyahatleri sırasında Fâtîmî ajanlarla temas kurmamış olması hayli şaşırtıcı olurdu. Şii olan Hamdânîleri eleştirdiği doğrudur ama eseri, pek çok yerde onun Fâtîmî yanlısı olduğunu ele verir. Eserinde, Fâtîmîleri öne çıkarır, oysa

İstahrî'nin kitabında -ki onunkinin temelini oluşturur- merkezî rolü Sâ mânîler oynar. Her hâlükârda, İbn Havkal'ın da tıpkı İbn Hânî gibi Fâtımîler lehine bilinçli propaganda yapan biri olduğu anlaşılmaktadır. Her ikisi (İbn Havkal ve İbn Hânî), Fâtımî siyasetine imkânları ölçüsünde hizmet etmiş, bu hanedanın Müslüman dünyasında -özellikle Abbâsî hilafetinin çöküş döneminde- sahip olduğu prestiji artırmaya katkıda bulunmuşlardır. Nitekim bu prestij, çoğunlukla Sünnî eğilimli olan Müslüman tarihçilerin ima ettiğinden kesinlikle daha büyüktü.

Kaynakça

- Abdülvehhâb, Hasan Hüsnî. *Al-muntakhab al-madrasî min al-adab al-Fâtîmî*. Kahire 1944.
- ‘Alî, Zâhid. *Tebyînü’l-Me‘ânî fî şerhi Dîvânî İbn Hânî*. Kahire: Dârü’l-Maarif, 1932.
- Antâkî, Yahyâ b. Sa‘îd. *Târîhu’l-Antâkî*. nşr. I. J. Kračkovskij, A. Vasiliev. Paris 1924.
- ‘Arîb b. Sa‘d. *Sılatü Târîhi’t-Taberî*. nşr. M. J. de Goeje. Leiden 1897.
- Bîrûnî, Muhammed b. Ahmed. *Chronologie Orientalischer Völker von Albērûnî*. nşr. C. E. Sachau. Leipzig 1878.
- Brehier, Louis. *La Civilisation Byzantine*. Paris 1970.
- Brockelmann, Carl. “Über den schiitischen Dichter Ibn Hani”. *ZDMG*, 1879, XXIV, 481-494.
- Cheneb, Ben. *Classes des Savants de l’Ifriqiya*, Paris 1915.
- De Goeje, Michael Jan. *Mêmoire Sur Les Carmathes Du Bahrain Et Les Fatimides*. Leiden: E. J. Brill, 1886.
- Dozy, Reinhart Pieter Anne. *Histoire des musulmans d’Espagne (711-1110)*. Leiden 1861.
- Ebû Firâs el-Hamdânî, Hâris b. Sa‘îd. *Dîvân*. nşr. Sâmî ed-Dehhân. Beyrut 1944.
- Ebû’l-Mehâsin İbn Tâğrîberdî, Cemâlüddîn Yûsuf. *en-Nücûmu’z-Zâhire fî mülûki Mısır ve’l-Kâhire*. nşr. Theodor W. J. Juynboll, B. F. Matthes. Leiden 1855.
- Ermenî, Ebû Sâlih. *Târîhu Ebî Sâlih el-Ermenî (The Churches and Monasteries of Egypt some Neighbouring Countries)*. nşr. B. T. A. Evetts. Oxford: Clarendon Press, 1895.
- Goldziher, Ignaz. “Alî b. Ahmed al-Maghribî und sein Stellungspflicht des östlichen Islâm”. *ZDMG*, 28, 293-330.
- Hasan, İbrâhim Hasan. *el-Fâtîmiyyûn fî Mısır*. Kahire: Matbaatu’l-emîriyye, 1932.
- Honigmann, Ernst. *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*. Bruxel 1935.
- Ivanow, Wladimir. *A Creed of the Fatimids*. Bombay 1936.
- İbn el-Esîr, ‘Alî b. Muhammed. *Annales du Maghreb et de l’Espagne*. nşr. E. Fagnan. Alger 1898.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü’l-Fazl. *Lisânü’l-Mîzân*. nşr. M. Abdurrahman el-Mar’aşlî. Haydarâbâd 1331.
- İbn Hacer el-Askalânî. *el-İşâbe fî temyîzi’ş-şahâbe*. nşr. Ali Muhammed el-Bicâvî. Kahire 1970.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü’l-A’yân ve Enbâ’u Ebnâ’i’z-Zamân*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut 1977.
- İbn Hânî, Ebü’l-Kâsım Muhammed. *Dîvânü İbn Hânî el-Endelüsî*. Beyrut 1908.

- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım. *Kitâbü Sûrati'l-Arz*. nşr. Michael Jan De Goeje. Leiden 1873.
- İbn 'Îzârî, Ahmed b. Muhammed. *el-Beyânü'l-Muğrib fî ahbâri mülûki'l- Endelüs ve'l-Mağrib*. nşr. G. S. Colin, E. Levi Provençal. Beyrut: Dârü's-Sekâfe, 1980.
- İbn Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed. *Tecâribü'l-Ümem*. nşr. Henry Frederick Amedroz ve David Samuel Margoliouth. London 1920.
- İbn Müyesser, Muhammed b. 'Alî. *el-Müntekâ min ahbâri Mısır li'bn Müyesser*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. Kahire 1981.
- İbn Sa'îd el-Mağribî, 'Alî. *Geschichte der İhşiden und fustâţensische Biographien (el-Muğrib fî hule'l-Mağrib adlı eserin İhşidîler ile ilgili bölümü)*. nşr. Knut Leonard Tallqvist. Leiden: E. J. Brill, 1899.
- Kindî, Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*. nşr. Rhuvon Guest. Leiden: y.y., 1912.
- Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-zikri'l-hitati ve'l-Âsâr*. Beyrut: Dârü Sâdır, ts.
- Makrîzî, Ahmed b. 'Alî. *İtti'âzü'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-e'immeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ'*. nşr. Hugo Bunz, Leipzig 1908.
- Quatremère, Etienne-Marc. "Sur La Dynastie Des Khalifes Fatimides". *Journal Asiatique* 3/2 (1836).
- Schnurrer, Christian Friedrich. *Bibliotheca Arabica*. Halae ed salam 1811.
- Seâlibî, Ebû Mansûr. *Yetîmetü'd-dehr fî meḥâsini ehli'l-‘aşr*. nşr. Ali Muhammed Abdüllatîf. Kahire 1934.
- Tenûhî, Ebû Alî. *el-Ferec ba'de's-şidde*. nşr. Muhammed ez-Zehrî el-Gamrâvî, Kahire 1322-1323.
- Tritton, A.S.. *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects*. Bombay 1930.
- Wiet, Gaston. "L'Egypte arabe", *Histoire de la nation égyptienne*. IV (1938).